

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra psychologie

Bakalářská práce

Anna Šujanová

Postoje dětí k seniorům a jejich případná změna v interakci s nimi

**Children's attitude to seniors and the potential change in the
interaction with them**

Praha 2014

Vedoucí práce: PhDr. Mgr. Markéta Niederlová, Ph.D.

Poděkování

Mé poděkování patří PhDr. Mgr. Markétě Niederlové, Ph.D. za odborné vedení, trpělivost a ochotu, kterou mi při zpracování mé práce věnovala.

Ráda bych také poděkovala své rodině za pomoc a trpělivost; Mgr. Pavle Dederové za jazykovou korekturu textu; Karolíně Horákové, Martině Franzové a Lucii Šujanové za pomoc a konzultace a mým nejbližším za jejich podporu.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 6. května 2014

.....
Anna Šujanová

Abstrakt:

Tato práce je zaměřena na postoje dětí k seniorům a jejich možné změny zejména v kontextu mezigeneračních programů. Zabývá se obecným vymezením postojů, jejich vznikem, vývojem, determinanty, které se na něm podílejí a jejich funkcemi. Předkládá možné podoby postojů dětí k seniorům, metody jejich mapování a měření. Další část je pak věnována změnám postojů. Popisuje mechanismy proměn, možné způsoby, jak lze postoje měnit a podmínky, které musí být zajištěny, aby ke změně mohlo dojít. V poslední části pak pojednává o mezigeneračních programech jako o možném způsobu změn postojů. Klasifikuje je a představuje příklady programů, jež jsou z hlediska pozitivních změn postojů dětí k seniorům účinné.

Práce obsahuje také návrh výzkumu, jehož součástí je mezigenerační program. Jeho cílem by v případě realizace bylo posouzení efektivity navržené koncepce mezigeneračního programu na základě měření postojů dětí k seniorům před jeho absolvováním a po něm.

Klíčová slova:

Postoje, postoje dětí k seniorům, změna postojů, mezigenerační programy

Abstrakt:

This paper focuses on attitudes children hold towards the elderly and the potential effect intergenerational programs might have on them. The author investigates the general definition of attitudes, their structure; how attitudes evolve and develop; which factors influence attitudes and effect they have. We present the different forms children's attitudes take and the methodology used for their identification and measurement of their extent. The latter section is dedicated to the observed changes in attitudes. It describes the mechanisms of change, the different ways attitudes can be modified and specific conditions necessary for these changes to take place. The last part of this study identifies specific intergenerational programs as potential means of changing general attitudes and stereotypes. These programs are categorised in order to point out those, which have especially positive effects on changing children's attitudes towards the elderly.

The implications of this study point towards a specific proposal for further research in this field, which involves a specific intergenerational program. The aim of this research extension would be to investigate the effectiveness of the intergenerational program. This would be determined by comparing the change in subjects' attitudes, which would be measured before and after taking part in this program.

Keywords:

Attitudes, children's attitudes toward elderly, attitude change, intergenerational programs

Obsah

Úvod	8
1. Vymezení tématu	9
2. Postoje	11
2.1 Definice postojů	11
2.2 Funkce postojů	12
2.3 Utváření a vývoj postojů	13
2.4 Faktory ovlivňující utváření a vývoj postojů	15
2.4.1 Rodina	15
2.4.2 Škola	16
2.4.3 Vrstevníci a další sociální vlivy	16
2.4.4 Média	17
2.4.5 Literatura	18
2.5 Vybrané teorie vzniku negativních postojů dětí vůči seniorům	18
3. Podoby postojů dětí k seniorům a možnosti jejich měření	20
3.1 Podoby postojů	20
3.2 Měření postojů	21
3.3 Metody měření postojů dětí k seniorům	22
4. Možnosti změny postojů (v rámci mezigeneračních programů)	23
4.1 Proměnné ovlivňující změnu postojů dětí k seniorům	23
4.2 Možnosti změn postojů dětí k seniorům	25
4.3 Podmínky kontaktu v rámci mezigeneračních programů	27
4.4 Naměřené změny v postojích dětí k seniorům	27
5. Mezigenerační programy	29
5.1 1. Program	30
5.2 2. Program	31
5.3 3. Program	32

6. Návrh výzkumu	34
6.1 Metodologie	34
6.1.1 Výzkumný vzorek.....	34
6.1.2 Návrh programu	35
6.1.3 Měření	38
6.2 Diskuze	39
7. Závěr	42
Seznam použité literatury	43
Přílohy:	50
Příloha č. 1 The Children's Perception of Aging and Elderly (CPAE).....	50

Úvod

Na počátku této práce byla otázka: „Co máte se starými lidmi společného?“

Vznášely jsme ji s kolegyní k účastníkům našich fokusových skupin zaměřených na kvalitu mezigeneračních vztahů z řad dospívajících studentů jednoho pražského gymnázia.

Jejich nejčastější odpovědí bylo prosté „Nic.“

Problematikou mezigeneračních vztahů se již nějakou dobu zabývám. Rozhodla jsem se jí věnovat i svou bakalářskou práci. K tomuto tématu mě přivedla domněnka, že postoje českých dětí k seniorům jsou spíše negativní. Můj dojem posílily závěry, jež vyplynuly ze zmiňovaných ohniskových skupin pořádaných v rámci výzkumu Vztahy mladší generace ke starší. Ty nebyly právě povzbuzující. Ukázalo se, že někteří dospívající nepřemýšlí o stáří, v podstatě vnímají pouze projevy starých lidí, jež jsou pro ně stimuly pro generalizaci či vyvolání nevole.

Můj dojem a tato zjištění mě dovedly k otázkám, zda skutečně zaujímají české děti vůči seniorům převážně negativní postoje a zní-li odpověď ano, zda existují cesty k jejich zlepšení. A jsou vznikající mezigenerační programy tou správnou cestou ke změně?

Cílem mé práce je vymezení postojů v obecné rovině, popis jejich vývoje a faktorů, které se na něm mohou podílet. Zaměřím se také na mechanismy vzniku negativních postojů. Pokusím se zjistit, jaké podoby mají postoje dětí, v jakém věku byly zkoumány, případně jak byly měřeny a na základě toho popsat metody měření postojů. Svou pozornost upřu také na mezigenerační programy, jejich typy a zejména efektivitu z hlediska možných proměn postojů dětí k seniorům. Ty, které se osvědčí jako účinné, popíšu.

V praktické části pak navrhnou výzkum, jehož součástí bude koncepce mezigeneračního programu. V případě realizace bude jeho cílem zjištění postojů dětí k seniorům před a po absolvování navrženého mezigeneračního programu a empirické prokázání jeho efektivitu.

1. Vymezení tématu

Jak vyplývá z názvu, budu se zabývat skupinami dětí a seniorů. Jelikož oblast postojů dětí k seniorům a jejich možných změn není zvláště v českém prostředí ve srovnání s jinými tématy psychologie dostatečně probádaná a protože dosud realizované výzkumy a zjištěné poznatky se vztahují k dětem různého věku, i já se ve své práci zaměřím na děti jako na skupinu ve věkovém rozmezí od 0 do 18 let a za seniory budu považovat osoby starší 65 let¹.

Senioři v současné době tvoří přibližně 15% populace. Dle demografických prognóz v následujících padesáti letech toto procento výrazně stoupne. V roce 2065 by senioři měli tvořit přibližně třetinu české společnosti (Svobodová, 2012). Tyto údaje naznačují situaci, která téměř jistě nastane a varují před ekonomickými a sociálními dopady s ní spojenými. Vize těchto dopadů, jejich zveličování médií a působení dalších společenských faktorů dnešní doby (narůstající individualismus, konzumní způsob života, rozvolňování vztahů a celková tabuizace stárí a umírání ad.) se rozhodujícím způsobem podílejí na prohlubování propasti mezi dětmi a seniory. Nabízí se otázka, zda lze tento společenský trend korigovat.

Je jisté, že přirozená a nenásilná cesta ke změně postojů a ozdravení vztahů mezi dětmi a seniory by vedla uvnitř rodin. Proti této přirozenosti jde ale tendence k redukování kontaktů mezi dětmi a prarodiči. Z některých zahraničních pramenů (Shipman, 1996) vyplynulo, že děti zažívají čím dál méně setkání se seniory uvnitř rodin. Po vyhodnocení našich fokusových skupin se domnívám, že podobná situace může být i v Čechách. Při nízké frekvenci kontaktů nedochází k intenzivnějšímu emočnímu napojení a vzájemným hlubším prožitkům, bez kterých mohou děti jen omezeně poznat svět seniorů. Při budování vlastních postojů k nim pak podléhají stereotypům a povrchnímu hodnocení založeném na fyzických aspektech, nepochopených, a proto těžko přijatelných projevech chování a přejímají společností prezentované názory. Tyto procesy tak z velké části nahrazují vlastní poznání a zkušenosti.

V rodinách tedy dochází k vzájemnému poznání a porozumění obou generací čím dál méně a nasnadě je otázka, zda se příslušníci našich skupin mohou potkat a poznat jinde než v rodinách.

Poznatky z našich výzkumů naznačují, že dospívající se jen výjimečně setkávají s jinými než vlastními seniory, a přitom k nim zaujímají veskrze negativní postoje.

¹ Dle Kalvachovy periodizace : 65-74 let: mladí senioři; 75-84 let: staří senioři; 85 let a více: velmi staří senioři (Kalvach & Mikeš, 2004)

Mou ambicí je v této práci hledat a nacházet odpovědi na otázky, zda k setkávání a vzájemnému poznávání dětí a seniorů může docházet jinde než v rodinném prostředí a zda mohou případná setkání vlastně cizích lidí změnit postoje dětí k seniorům.

Chci navázat na výzkumy a mezigenerační projekty, jež od šedesátých let 20. století probíhají ve Spojených státech a postupně se rozšiřují i do dalších zemí. Vzhledem k tomu, že v Čechách je tento prostor neprobádaný, hodlám využívat zejména jejich poznatků, i když primární zdroje jsou mi momentálně nedostupné.

Ve své práci se tedy chci pokusit uspořádat dosavadní poznatky o postojích dětí k seniorům a jejich případných proměn v mezigeneračních programech, jež pod vlivem vnímané společenské potřeby začínají vznikat i v českém prostředí.

2. Postoje

Tuto kapitolu věnuji postojům. Představím některé definice tohoto pojmu, teoretické úvahy a stanoviska s tímto pojmem související. Obecné vymezení pojmu postoje vidím jako klíčové zejména pro studium procesů vytváření postojů. Jeho pochopení a zvážení poznatků se mi jeví jako přímá cesta k vytvoření efektivních metod, konceptů či programů zaměřených na změnu postojů k seniorům.

2.1 Definice postojů

Původní význam pojmu postoj odkazoval k tělesné pozici člověka. V sociálních vědách se jím však míní spíše „postoj mysli“ (Oskamp & Schultz; 2005). Výzkumem postojů a jejich definováním se psychologové zabývají přibližně od počátku dvacátých let 20. stol., kdy W.J. Thomas a F. Znaniecki vnesli pojem postoj do sociální psychologie a sociologie (Nakonečný, 2009). Od té doby bylo předloženo mnoho definic, které odrážejí úroveň vývoje a pojetí postojů v dané době. Jejich jednotná koncepce však není dosud zaznamenána. M. Fishbein a I. Ajzen (1972) je definují jako naučenou predispozici příznivě či nepříznivě reagovat na daný objekt, osobu či událost. A. H. Eagly a S. Chaiken (1993, s. 1) postoj charakterizují jako „*psychologickou tendenci, která se projevuje v hodnocení konkrétní entity s jistým stupněm upřednostňování nebo odmítání*“. Také Nakonečný (2009) zdůrazňuje hodnocení v rámci postoje. Ten podle něj vyjadřuje „*vztah k nějaké hodnotě, způsob nějakého hodnocení*“ (Nakonečný, 2009, s. 239). Postoje pojímá jako produkty hodnocení – komplexního procesu, který integruje kognitivní, emotivní a konativní složky psychiky.

Právě zmíněné složky jsou těžištěm dalších teoretických definic a vymezování postojů. V současné době se mnoho autorů přiklání k názoru o vnitřní strukturovanosti postojů. Jedná se o „*komplexní pojem, sestávající se z poznávací (kognitivní), citové (emocionální, resp. afektivní) a konativní (behaviorální) složky*“ (Výrost, 2008, s. 135), jehož jedna složka může být dominantní, obvykle jsou však vyvážené (Nakonečný, 2009). „*Kognitivní komponentu tvoří přesvědčení o objektu postoje; emoční komponenta obsahuje emoce a pocity, které objekt vyvolává; a behaviorální komponentou je jednání směřující k objektu postoje a úmysl se takto chovat*“ (Hewstone & Stroebe, 2006, s. 284). N. Hayes (2007) k tomu dodává, že různé definice se mohou lišit v tom, kterou dimenzi zdůrazňují. Pro celkový vývoj jedince jsou však důležité všechny složky. Postoje jsou považovány za poměrně rezistentní vůči změně (Pomerantz, Chaiken & Tordesillas; 1995), je zdůrazňována jejich stabilita v čase a neochota jedince měnit je (Nakonečný, 2009). Jako takový ovlivňuje chování a jednání člověka.

Právě souvislost postojů a chování je jednou ze zkoumaných otázek v této oblasti a dotýká se také tématu této práce. Jaký je vztah mezi postoji a chováním jedince? Určují postoje jeho chování a jednání, může být kauzalita opačná? V kontextu tohoto tématu by tedy klíčové otázky zněly: Jaké jsou postoje dětí k seniorům? Koreluje jejich chování a jednání vůči seniorům s jejich zažitými postoji?

Pokud to situace dovoluje, jsou postoje konzistentní se způsoby jednání. V určitých případech je tedy determinují. Zakládají jistou konativní pohotovost, jejíž realizaci umožní či blokují situační podmínky (Nakonečný, 2009). Nezřídka však dochází k diskrepanci mezi postoji a chováním. Příčinou rozporu jsou naučené či jinak vytvořené (získané) anticipace důsledků chování. To pak určuje předpoklad následné odměny či trestu (Herkner, 1996). Zda se postoj v chování či jednání projeví, závisí také na jeho druhu, tedy na tom, zda je skrytý (implicitní) či zjevný (explicitní). Implicitní postoje totiž korelují se spontaneitou v chování a mohou jej ovlivňovat, aniž by si je daný jedinec uvědomoval (Hewstone & Stroebe, 2006). Jejich vliv může být patrný např. v neverbální komunikaci vyjadřující nepřijetí či odmítání seniora.

2.2 Funkce postojů

Jakou funkci mají postoje v našem životě? Na tuto a další otázky odpovídá několik autorů různými klasifikacemi funkcí, jejich přímými i nepřímými popisy apod. Lze je pojímat jako stmelující a propojující prvek jednotlivých aspektů postojů – druh, vznik, vývoj a možnost změny. Skrze pochopení funkcí postojů jsme tedy schopni nahlédnout širší souvislosti mechanismů při utváření postojů a jejich smyslu v životě jedince.

Souhrnně se o funkčním využití postojů vyjadřuje L. Festinger (1964, cit. dle Výrost, 2008) který uvádí, že postoje umožňují adaptaci na prostředí. V souvislosti s postoji dětí k seniorům se mi jeví jako výstižná Katzova klasifikace, která vymezuje adjustační, ego-defenzivní, hodnotově expresivní a kognitivní funkce. Podstatou adjustační funkce postojů je snaha o dosažení odměn a vyhnutí se trestům. Děti si vytváří pozitivní postoje k objektům spojeným s uspokojením jejich potřeb a negativní postoje k objektům, které jim v tomto uspokojení brání nebo jsou spojeny s tresty. Ego-defenzivní funkci lze charakterizovat tzv. egoobranými mechanismy. Jejím smyslem a cílem je chránit vlastní ego před nepřijatelnými vnitřními impulsy a vnějšími podněty vnímanými jako ohrožující. Hodnotově expresivní funkce se realizuje skrze projevy postojů a hodnot, které odráží zevnitřněná přesvědčení a sebeobraz jedince. Kognitivní funkce postojů pak odráží potřebu lidí rozumět světu kolem sebe. Lidé „mentálně“ organizují svůj svět a jeho jednotlivostem i souvislostem přiřazují

významy tak, aby pro ně byl srozumitelnější. Prostřednictvím „měřítek“, „kategorií“ apod. posuzují svět, nějak ho klasifikují a uspořádávají, čímž si ho dělají srozumitelným (Katz, 1960).

Z jiného úhlu pohledu jsou postoje nazírány také jako determinanty procesů zpracování informací. Skrze postoje coby hodnotící vztahy lze rozpoznat, co přitahuje pozornost jedince, co si zapamatovává, tedy to, co je pro něj důležité. Tuto souvislost lze zachytit již ve vnímání člověka, které je tímto jakoby „přednastavené“ a zachycuje proto spíše postojově relevantní informace. Jak postoje determinují zpracování informace je také zřejmé z tendence ke kognitivní konsonanci (vytváření souladu mezi poznatky) a z lepšího zapamatování si postojově relevantních informací. Postoje jsou tedy jakýmsi percepčním a paměťovým filtrem (Nakonečný, 2009).

2.3 Utváření a vývoj postojů

Kdy a jak člověk své postoje získává? Pokusím se odpovědět nejen v obecné rovině, ale i konkrétním propojením teoretických konceptů se získanými údaji vyplývajícími z výzkumů zaměřených na tuto oblast. Poslední část pak věnuji vybraným teoriím popisujícím přímo vznik negativních postojů ke stáří a seniorům.

Jednou ze základních otázek v rámci zkoumání postojů je, zda jsou vrozené či získané. Většina autorů by se pravděpodobně přiklonila k názoru, který předpokládá, že postoje získáváme v průběhu života, nerodíme se s nimi.

Zcela jednoduše popisují utváření postojů na základě zkušenosti S. Oskamp a P. W. Schultz (2005). Nahlíží na něj jako na proces přechodu od neexistujícího ke konkrétnímu postoji ze stavu „nemít postoj“ do stavu „mít postoj“, ať již pozitivní nebo negativní. Nejzákladnější cestou k vytvoření postoje je přímá zkušenost s objektem. Existují samozřejmě i jiné cesty, tato má podle nich rozhodující vliv. Postoj může být zformován, pokud zkušenost s objektem vyvolá příjemné nebo nepříjemné pocity, jež jsou v tomto procesu klíčové. Formování postoje je tedy založeno na zkušenosti, díky níž má pak jedinec k objektu specifický postoj.

M. Nakonečný (2009) vidí postoje jako produkty učení. Jak jsem již zmiňovala, zastává názor, že postoje vyjadřují vztah k hodnotám. Ten z podstaty věci předpokládá jisté zkušenosti a tedy orientaci v hodnotách. Také další autoři (Gilbert & Ricketts, 2008; Hayes, 2007) považují hodnoty, a tedy hodnotovou soustavu, za základ postojů.

Vývojově spadá hodnotová orientace, resp. její utváření již do raného věku (Nakonečný, 2009). Zprvu se dítě řídí smyslovým prožitkem, až později se v rámci primární socializace odpoutává od smyslových hodnot a přejímá hodnoty okolního prostředí. Ve dvou rovinách postupně začne rozlišovat dobré a špatné. V společensko-normativní rovině rozpoznává dobré a špatné z pohledu svého sociálního a kulturního prostředí, v rovině subjektivní hodnotí dobré a špatné z hlediska subjektivní zkušenosti. Na tento proces pak navazuje instrumentalizace chování jedince ve smyslu dosahování odměn či vyhýbání se trestu. Pomocí dalších kognitivních procesů, jako je zobecňování apod., si vytváříme predispozice k hodnocení objektů. Výsledkem tedy je kognitivní obraz světa s osobními významy objektů, vlastních činností a vztahů mezi nimi (Nakonečný, 2009).

Kognitivní teorii vzniku postojů předložil A. G. Greenwald (1968, cit. dle Výrost, 2008). Jednotlivým složkám přisuzuje specifické determinanty a za základ jejich utváření pokládá zvláštní procesy. Klíčovým pro vznik afektivní složky je klasické podmiňování. Poznávací složka se dle něj utváří na základě kognitivního učení a za vznikem složky konativní vidí instrumentální učení.

Výsledkem klasického podmiňování, resp. emočního podmiňování, jsou „*citové reakce vůči původně neutrálním podnětům. (...) Mnohé původně neutrální podněty vyvolávají na základě podmiňování emoce, které člověku signalizují, co jej čeká a na co se má připravit*“ (Plháková, 2011, s. 169). Může se tedy stát, že je-li dítě či dospívající opakovaně svědkem toho, že někdo v jeho přítomnosti hanlivě a vulgárně mluví o seniorech, vyvolá to v něm negativní emoce, které se mu mohou asociovat při dalším setkání se staršími lidmi.

„*Operantní (instrumentální) podmiňování je druh učení, při kterém pozitivní či negativní důsledky určitého chování vedou ke změně pravděpodobnosti jeho dalšího výskytu*“ (Plháková, 2011, s. 174). V souvislosti s utvářením behaviorální složky postojů to tedy může vypadat tak, že je-li mladý člověk opakovaně svědkem situace, kdy jeho vrstevník zesměšňuje a uráží starého člověka a přitom sklízí obdiv okolí, bude se pravděpodobně také on chovat podobně.

Základem kognitivní složky je kognitivní učení, což je „*osvojování vědomostí, principů, přesvědčení apod., třídí se na učení se pojímům, řešení problémů a znalost principů; výsledkem je možnost osvojovat si pronikavější, jemnější a utříděnější zkušenosti*“ (Hartl, 2009, s. 649). Kognitivní složku postojů tvoří tedy znalosti, pojmy a principy, souhrnně

řečeno – informace a porozumění. Optikou postojů dětí k seniorům to potom znamená tolik, co děti o seniorech a stáří vědí, jak této fázi života rozumí. A je jisté, že na rozvoji této složky se nejvíce podílí rodina, osobní zkušenosti, média, škola, vrstevníci ad.

Postoje jsou považovány do jisté míry za vrozené. Dle N. Hayesové (2007) jsou prameny těchto předpokladů jednak názory o vrozenosti některých osobnostních rysů, které jsou základem postojů, např. stabilita či neuroticismus a jednak poznatky, které popisují výskyt týchž postojů u více generací v rámci jedné rodiny. N. Hayes ale zároveň upozorňuje, že za zjištěnými poznatky může být observace, jakožto nejpřirozenější způsob učení dětí v rodině, nikoli genetická podmíněnost.

Avšak ani onu genetickou podmíněnost nelze z procesu utváření a vývoje postojů zcela vyloučit. Například míra agresivity může přispět k hostilnímu postoji vůči příslušníkům jiné skupiny. Krom genetických vlivů je v souvislosti s utvářením a vývojem postojů třeba také zmínit další fyziologické vlivy, např. proces stárnutí, nemoci, přítomnost drog v organismu apod. Kupříkladu onemocnění encefalitidou zvyšuje agresivitu (Oskamp & Schultz, 2005).

Dosud jsem představila vybrané teorie zabývající se mechanismy utváření postojů. Do celého tohoto procesu se však promítají další vnější vlivy, které jsou zcela zásadní. Tyto faktory je třeba brát nejen jako obecné vlivy v utváření postojů, nýbrž jako specifické, jež se odrazí ve všech třech složkách různou měrou a různým způsobem.

2.4 Faktory ovlivňující utváření a vývoj postojů

Za rozhodující vlivy jsou nejčastěji považovány rodina, sociální vlivy, média a literatura. Bývají chápány jako zdroje negativních informací a představ o stáří (Gilbert & Ricketts, 2008).

2.4.1 Rodina

V rodině prochází dítě primární socializací. Rodiče a další členové rodiny fungují jednak jako zdroje informací o stáří a starých lidech, jednak jako vzory chování. Postoje členů rodiny a jejich jednání vůči starým lidem děti pozorují a učí se jim, tedy integrují je do svých vnitřních struktur. Jejich percepce seniorů pak může být tímto procesem ovlivněna (Wishard, 2003). Postoje dětí jsou utvářeny také jejich vlastními zkušenostmi. Nicméně většina těchto zkušeností obsahově spočívá ve vědomém učení a neuvědomělém napodobování

rodičovských postojů. Mnoho postojů dětí je tedy pravděpodobně kombinací jejich vlastních zkušeností a toho, co viděly či slyšely od svých rodičů (Oskamp & Schultz, 2005).

Vliv rodiny na postoje mládeže k seniorům zmapovala v českém prostředí M. Žumárová (2012). Zjistila, že rodina jako působící faktor je mládeži uváděna v 30% (oproti 51% respondentů, jež uváděli internet), přičemž 58% respondentů uvedlo, že jejich rodiče nemají nebo spíše nemají kladné postoje ke starým lidem. Dodává, že hovory na téma stárání jsou v rodinách nejčastěji podněcovány souvisejícími tématy ve sdělovacích prostředcích a že jsou v drtivé většině zesměšňující či nepřátelské.

2.4.2 Škola

Škola, jako zdroj informací a „sociální vychovatel“, by bezesporu měla předávat žákům a studentům mimo jiné informace o stárnutí, mezigeneračních konfliktech a ageismu. Její působení by z podstaty věci mělo směřovat především ke kognitivní složce postojů žáků a studentů. Dle C. N. Gilbertové a K. G. Rickettsové (2008) vede vyšší informovanost k vyvracení mýtů o stárání, redukci strachu ze stárání a změně negativních postojů vůči seniorům. Edukace jako prostředek ke změně postojů je uváděna jako jedna z funkčních metod zaměřených na změnu postojů dětí k seniorům (Gilbert & Ricketts, 2008). Nasnadě je otázka, jakou měrou se škola na edukačním procesu na téma stárání a stárnutí skutečně podílí. Ivana Staňková (2010), místostarostka Prahy 4, konstatuje, že ve školách se o mezigeneračních vazbách a stárání obecně děti mnoho nedozvědí. Z výsledků výzkumu M. Žumárové (2012) lze vyvodit podobný závěr. Škola v ovlivňování postojů české mládeže vůči seniorům hraje zanedbatelnou roli. Její vliv uvedla pouze 2% respondentů.

2.4.3 Vrstevníci a další sociální vlivy

Třetím determinantem ovlivňujícím utváření postojů jsou podle S. Oskampa a P.W. Schultze (2005, s. 172) vrstevníci. Pokud se již existující hodnoty a postoje jedince shodují s normami vrstevníků, jsou pod jejich vlivem ještě posíleny (Younniss, 1980, cit. dle Oskamp & Schultz, 2005). Na druhou stranu vrstevníci také poskytují a podněcují nové úhly pohledu, postoje, modely chování apod. Jejich vliv může být krátkodobý v podobě nevýznamného výstřelku, někdy ale ovlivní postoje zásadně a dlouhodobě a promítnou se v celkovém životním stylu (Conger, 1981, cit. dle Oskamp & Schultz, 2005).

Jaký vliv mají na postoje dětí k seniorům vrstevníci v českém prostředí, zůstává otázkou. Ve výzkumu M. Žumárové (2012) uvedlo kamarády jako faktor ovlivňující jejich postoje pouze 1 % respondentů.

S. Oskamp a P.W. Schultz (2005) upozorňují také na další sociální vlivy, jež se mohou na utváření či změně postojů podílet. Jedná se o tendenci jedince být konformní, tedy přizpůsobovat se skupině či většině nebo přejímat hodnoty a postoje referenční skupiny.

2.4.4 Média

Působení médií popisují autoři výzkumu Reprezentace seniorů a seniorek v médiích (Gender studies, 2005). Uvádějí, že média mohou vytvářet bohatší a nediskriminující obraz seniorů, stejně jako mohou být zdrojem stereotypů, které mohou vytvářet nebo posilovat. Mediální prezentace není pouhou reprodukcí sociálního světa, spoluutváří ho. Skrze pojmenování fenoménů, s nimiž se setkáváme, přiřazujeme jim smysl a význam. Způsob, kterým daný jev pojmenujeme, se pak odrazí v našich představách o něm. Autoři předkládají konkrétní příklad a uvádějí, že zatímco označení „důchodce“ v člověku vyvolá spíše představu ekonomicky neaktivní osoby, pojmenování „senior“ nás směřuje k aktivním a pozitivním aspektům seniorského života, neulpívá jen na negativních aspektech. Také Vágnerová vidí média jako socializační prostředky, které nás vybízejí k určitému chování tím, že nám předkládají modely chování. Témata a jejich zpracování pak vytváří jakousi společenskou normu (Vágnerová, 2000).

Jak čeští tak zahraniční autoři se shodují v tom, že mediální prezentace seniorů je spíše negativní (Arluke & Levin, 1982; Fillmer, 1984; Gender studies, 2005; Sedláková, 2008). H. T. Fillmer (1984) uvádí, že většina televizních postav starých lidí má charakter „ničemy či oběti“. H. Haškovcová (2010, s. 49) pak shrnuje poznatky z českého prostředí. Senioři jsou představováni jako „výrazně nesoběstační až nemohoucí lidé, kteří jsou zbyteční, osamocení a všestranně strádající“. Výsledky výzkumu zaměřujících se přímo na prezentaci seniorů v českých médiích vyznívají podobně, mají negativní nádech. Senioři v nich často bývají oběťmi trestných činů, publiku je podsouvána jejich ekonomická závislost, nízký sociální status a je o nich referováno jako o zátěži státního rozpočtu (Gender studies, 2005). „Zpravodajská média na své latentní rovině reprodukuji stereotypy, ukazují seniory jako závislé osoby, které mohou být zátěží rozvoje české společnosti“ (Sedláková, 2008, s. 11).

R. Sedláková (2008) upozornila na celkovou podreprezentaci seniorů v médiích a na fakt, že média téměř nezobrazují více generací, resp. nepropojují generaci starších lidí s těmi mladšími, což může narušovat integritu společnosti (Sedláková, 2008) a přispívat k desolidarizaci populace (Haškovcová, 2010).

Vliv, jež má mediální prezentace seniorů na vývoj postojů dětí, popisuje M. Vágnerová (2000). Dítě chápe média jako standard a o jejich důvěryhodnosti a pravdivosti nepochybuje. Mediálně prezentovaný děj, předkládané modely chování a celkové zrcadlení společnosti je pro ně realitou, protože se jí podobá. Podobnost nachází v každodenním životě, nemá tedy důvod jeho pravdivostní hodnotu či relevanci zpochybňovat. *„Odlišnost mezi symbolickým ztvárněním příběhu ve filmu a jeho eventuální reálnou podobou je tak malá, že si dítě jejich rozdíl často ani neuvědomuje.“* To, co je jen „jako“, považuje za součást skutečnosti a občas se podle toho i chová (Vágnerová, 2000, s. 185).

2.4.5 Literatura

Podobně jako poznatky o působení médií vyznívají i závěry výzkumů a bádání prezentace seniorů v literatuře. V souvislosti s vývojem postojů dětí k seniorům se někteří autoři zabývali dětskou literaturou a z tohoto pohledu ji analyzovali. V dětských knížkách jsou postavy starých lidí podreprezentovány a stereotypizovány (Kelly & Ansello, 1983). Mýty a stereotypy v nich obsažené jsou rozšířené a naopak smysluplné a reálné charakteristiky popisující staré lidi jsou výjimkou (McGuire, 2005).

Ze závěrů M. Kellyho a E. Ansella vyplývá, že jsou senioři souhrnně představováni jako nedůležití, nezáživní, neoriginální, nekreativní a nudní. K podobným závěrům došly také A. E. Dodson a J. B. Hause (1981). Literatura podle nich přispívá ke stereotypizaci seniorů. Jejím prostřednictvím si děti utváří názor, že staří lidé jsou nedůležití a poslední části života jsou nepříjemné. Autorky uvádějí, že žádná jiná generace není natolik popisována jedním slovem, jako generace starých lidí slovem „starý“.

Vzhledem k tomu, že děti nerozlišují ageistické stereotypy a vyobrazení seniorů v literatuře, byla by vhodná korekce, např. prostřednictvím společné diskuze s rodiči nad rozdíly a podobnostmi literárního obsahu s realitou, zkušenostmi a znalostmi, které děti již mají (Children's attitudes, 2014).

2.5 Vybrané teorie vzniku negativních postojů dětí vůči seniorům

Tuto část své práce věnuji vybraným teoriím vysvětlujícím vznik negativních postojů ke stárání a seniorům. Poznatky z této oblasti navazují na obecná vymezování a popisy procesů utváření postojů.

Uváděným obdobím, během kterého vznikají první postoje, je rané dětství. Tuto myšlenku formulovaly E.C. Thomas a K. Yamamoto (1975, cit. dle Pinquart, Wenzel & Sorensen, 2000). Vznik negativních postojů dětí vůči seniorům je dáván do souvislosti

s věkem a jejich vývojem. E.C. Thomas a K. Yamamoto zjistily, že porozumění dětí stárnutí roste s tím, jak ony samy dospívají. Stejně jako v dalších oblastech i zde existují různé názory na věc. Někteří vědci jsou však jednotní v tom, jak probíhá vývoj dětských postojů vůči seniorům ve věku pěti až osmi let. V pěti letech se podle nich začínají u dětí vyvíjet negativní postoje, v osmi letech již mají dobře definované negativní pojmy vztahující se k seniorům a stáří (Aday, Aday, Arnold & Bendix, 1996; Hickey, Hickey & Kalish, 1986; Page et al. 1981; cit. dle Gilbert & Ricketts, 2008). D. McTavish (1971, cit. dle Palmore, 1999) pak uvádí, že příčinou tendence dětí obávat se stáří je jejich neporozumění tomuto období života, jež považují za špatné.

M. Piquart et al. (2000) sumarizovali teorie vysvětlující vznik negativních postojů a stereotypů. První teorii uvedl M. Sherif (1961), který za příčinu vzniku negativních postojů a meziskupinových konfliktů považuje opačné cíle skupin, např. omezené finanční zdroje na jedné straně a snahu mladých lidí o autonomii na straně druhé. Autorem druhé teorie je H. Tajfel (1978, cit. dle Piquart et al., 2000). Ten se domnívá, že klíčovými pro vznik negativních postojů jsou rozdíly ve viditelných charakteristikách. Důležitá je z jeho pohledu také omezená schopnost jedince zpracovávat informace. Ta má za následek kategorizaci objektů do skupin. Díky následnému podceňování variability v dané skupině či nadsazování rozdílů mezi skupinami vznikají negativní postoje. Svou roli v tomto procesu hraje také fakt, že jedinec si přeje vidět sám sebe v pozitivním světle, automaticky tedy devaluje skupinu druhou. Třetí příčinou vzniku negativních postojů je nedostatek mezigeneračních kontaktů. Hovoří o něm R. H. Aday, W. McDuffie, C. R. Sims (1993), S. M. Cummings, M. M. Williams a R. A. Ellis (2008) ad. K vzniku negativních postojů pak také přispívají faktory jako vyšší rozvodovost, mobilita rodin v souvislosti s lepšími možnostmi pracovního uplatnění, nárůst počtu rodin s jedním rodičem nebo dvoukariérních manželství (U.S. Census Bureau, 1999, cit. dle Cummings et al., 2008). Pro nedostatek času, který je důsledkem těchto faktorů, nezbyvá rodinám čas pro rodinné návštěvy případně jiné mezigenerační kontakty (Shipman, 1996). Právě omezený kontakt dětí se seniory je jednou z příčin nedostatečné informovanosti dětí o specifikách stáří, způsobech života seniorů, jejich problémech apod. (Žumárová, 2012). Díky nedostatku vlastních zkušeností a relevantních informací jsou děti a dospívající náchylnější k přejímání předsudků a stereotypů. Tento proces je, jak již bylo řečeno, umocněn působením médií, která většinou prezentují pouze omezený výsek informací, nejčastěji ještě s negativním nádechem, nebo vyobrazením seniorů jako „ekonomické zátěže“, „obětí trestných činů“ apod.

3. Podoby postojů dětí k seniorům a možnosti jejich měření

V této kapitole se budu věnovat specifickým a charakteristikám postojů dětí a dospívajících k seniorům. Uvedu také několik výzkumů s jejich závěry, na kterých ukážu, jaké postoje děti k seniorům zaujímají, resp. jaké postoje dětí k seniorům byly kdy naměřeny. Zaměřím se na prostředí jak české, tak zahraniční, v závěru pak uvedu několik možností a způsobů, prostřednictvím kterých jsou postoje dětí k seniorům mapovány a zjišťovány.

3.1 Podoby postojů

V oblasti tématu postojů k seniorům jsou nejčastěji uváděny a zkoumány postoje negativní, neutrální a pozitivní, příp. jejich proměny. V tomto kontextu nelze uvedené postoje pojímat jako bipolární škálu. Podle některých autorů můžeme pozitivní a negativní postoje vůči seniorům zaujímat zároveň (Haškovcová, 2010; Lynott & Merola, 2007 ad.). E. Thomas a K. Yamamoto (1975, cit. dle Gilbert & Ricketts, 2008) uvádějí, že děti mění své postoje podle určitého rysu nebo tématu. Posuzují seniory např. podle fyzických atributů. Objevují se pak charakteristiky jako „vrásky“, „šedé vlasy“, „zubní protézy“ apod. (Page, Olivas, Driver & Driver, 1981 cit. dle Meshel & McGlynn, 2004). Neposuzují tedy seniory komplexně. Pro představu je vhodnějším pojetím teoretický konstrukt skupin či množin postojů, které se mohou prolínat.

Dalším zjištěným specifikem je také posuzování seniorů jednotlivců oproti skupině. R. Marks, S. Newman a R. Onawola (1985, cit. dle Palmore, 1999) realizovali výzkum, jenž ukázal, že senioři jsou hodnoceni pozitivněji jako jednotlivci než jako skupina. Podobně „vlastní senioři“- prarodiče, jsou hodnoceni přívětivěji než senioři obecně. V tomto duchu hovoří také H. Haškovcová (2010). Uvádí, že terčem ageistických postojů mladých lidí jsou anonymní senioři, nikoliv vlastní.

Postoje vůči seniorům jsou v současné době bohužel spíše negativní. Zastřešujícím pojmem vyjadřujícím různé dimenze negativních postojů vůči seniorům je ageismus. Ten poprvé v roce 1969 popsal R. N. Butler, pojem odvodil od slova age – věk (Tošnerová, 2002). Z jeho definice vychází L. Vidovicova (2008, s. 111), která popisuje ageismus jako *„proces systematického stereotypizování a diskriminace lidí pro jejich stáří, podobně jako se rasismus a sexismus vztahují k barvě pleti a pohlaví. Staří lidé jsou kategorizováni jako senilní, rigidní ve svém myšlení a způsobech, staromódní v morálce a dovednostech (...). Ageismus dovoluje mladším generacím vidět starší lidi jako odlišné od nich samých, a proto jim brání, aby se se staršími lidmi identifikovali jako s lidskými bytostmi (...) Ageismus je manifestován širokým*

spektrém fenoménu jak na individuální, tak na institucionální úrovni: stereotypy a mýty, otevřené opovržení a averze nebo jednoduše vyhýbání se kontaktu, diskriminační praktiky v bydlení, v zaměstnání a službách všeho druhu, přídomky, kreslené seriály a vtipy.“

Ačkoli H. T. Fillmer už v roce 1984 uvedl, že senioři již nenaplnují převládající stereotypy o stáří, jsou mnohem zdravější, vzdělanější a aktivnější, dětmi jsou i přesto nahlíženi negativně. Již v době tohoto tvrzení závěry výzkumů odhalovaly charakteristiky, kterými děti popisovaly seniory - „oškliví“, „nemocní“, „unavení“ (Seefeldt, 1984, cit. dle Gilbert & Ricketts, 2008). O něco později E. B. Palmore (1999) předložil své závěry, ve kterých byli senioři popisováni jako senilní, izolovaní, bezmocní, tvrdohlaví, neproduktivní apod.

V Čechách realizovala výzkum zjišťující postoje mládeže k seniorům M. Žumárová. Výsledky tohoto výzkumu jsou alarmující. Pouze 30% respondentů uvádí, že senioři jsou důležití a přínosní pro společnost, zbylých 70% je opačného názoru. Jako vysvětlení svých odpovědí udávali nemohoucnost, zbytečnost a ekonomickou zátěž pro společnost. Mezi ekonomickou zátěž a seniory klade rovnítko 73% respondentů, 60% dotazovaných pak tvrdí, že se seniory nemá dobrou zkušenost. Na otázku po nejlepší zkušenosti se seniory jsou odpovědi: ocenění vyprávění zážitků seniorů, poskytování rad apod. uváděny jen asi v 20% (Žumárová, 2012).

3.2 Měření postojů

K prvnímu zkoumání postojů dětí k seniorům došlo ke konci 60. let. Tyto studie publikoval Tom Hickey. Od té doby se řada autorů zabývá tématy této oblasti – tím, jak děti vnímají seniory, jak se postoje proměňují skrze různé interakce apod. (Gilbert & Ricketts, 2008). Velkou část výzkumů tvoří ty, které se zaměřují právě na změnu postojů dětí.

Měření postojů dětí k seniorům s sebou však nese mnoho úskalí, která popisují různí autoři. Pokusím se alespoň některá z nich nastínit. Velmi problematickou v oblasti měření postojů dětí k seniorům je velká rozdílnost jednotlivých metod. Odlišnosti v měřeních, různé úrovně mezigeneračních setkávání a věk jednotlivých účastníků brání efektivnímu srovnávání studií (Gilbert & Ricketts, 2008). Nejednotnost je také patrná ve způsobech, jakými jsou staří lidé v dotaznících charakterizováni (Slotterback & Saarnio, 1996) a v definování položek vystihujících stereotyp (Meshel & McGlynn, 2004). Autoři upozorňují, že ty byly ve většině výzkumů definovány intuitivně výzkumným týmem. Další výhrada se vztahuje k psychometricky nevhodným či neprověřeným metodám, které mohly být použity a rovněž

k nejednotné terminologii, zejména ve vymezení konstruktu postoje (Crockett, Hummert, 1987, cit. dle Meshel & McGlynn, 2004). Titíž autoři pak také upozorňují na to, že senioři bývají hodnoceni negativně, když jsou srovnáváni s mladšími osobami. Toto porovnávání by tedy zřejmě nemělo být součástí měřících metod.

3.3 Metody měření postojů dětí k seniorům

K měření postojů dětí k seniorům je ve výzkumech užíváno několik rozdílných metod. Postoje jsou měřeny a posuzovány skrze obrázky, fotografie, vztahy s prarodiči, postavy v literatuře, samozřejmě dotazníky, různé posuzovací škály apod. (Gilbert & Ricketts, 2008).

Jako první bych uvedla dotazník The CATE: Children's Attitudes Toward the Elderly. Posuzuje postoje dětí ve věku 3-11 let skrze analýzu afektivní, konativní i behaviorální složky postoje. Skládá se ze čtyř technik měření – otevřené otázky, sémantický diferenciál, obrazové série a individuální rozhovor (Jantz, 1976). Užívanou metodou měření je také inventář The Children's Perception of Aging and Elderly (CPAE). K měření postojů jej ve svých výzkumech využívá R. H. Aday (1993) se svými kolegy. Jelikož bych tento inventář využila k měření postojů dětí k seniorům v rámci navrhovaného výzkumu a mezigeneračního programu, podrobněji jej popíši v příslušné části. Pro starší děti, resp. studenty, lze využít Fraboniho škálu ageismu (The Fraboni Scale of Ageism). Jedná o multidimenzionální měření ageismu, které je jak validní, tak reliabilní. Je tvořen 29 položkami, které jsou formulovány převážně negativně. Jako takový posuzuje kognitivní a afektivní komponenty ageismu (Rupp, Vodanovich & Credé, 2006).

Dalšími uváděnými dotazníky a škálami jsou: the Kogan's Attitude Toward Old People Scale (Kogan, 1961); the Aging Semantic Differential Scale (Rosencranz & McNevin, 1969); the Tuckman-Lorge Old People Scale (Tuckman & Lorge, 1953); the Children's Views on Aging (CVoA) (Newman, Faux & Larimer, 1997); the Children's Assessment of Old People Scale (CAPOS) (Carstensen, Mason & Caldwell, 1982). K posouzení implicitních postojů lze použít the Implicit Association Test (IAT) (Greenwald, McGhee & Schwartz, 1998).

4. Možnosti změny postojů (v rámci mezigeneračních programů)

Postupné uvědomování si nedostatku kontaktu mezi dětmi a seniory zvýšilo „poptávku“ po mezigeneračních programech, v rámci kterých by mezi těmito generacemi docházelo k interakcím, jež by obě skupiny sbližovaly. Vyvinuly se na konci 60. let jako „reakce na rostoucí sociálně-kulturní oddalování mladší generace od starší“ (Radváková, 2009). Tyto programy jsou popisovány jako organizované aktivity členů dvou generací, které podporují spolupráci, změnu postojů a zvyšují kvalitu života jak dětí, tak seniorů (Chamberlain, Fetterman & Maher, 1994). Předpoklady a zároveň cíli, které částečně vyplývají z uvedené definice, byly, že děti díky těmto programům porozumí věkové diverzitě ve společnosti, zlepší se jejich postoje k seniorům a nebudou podléhat mýtům a stereotypům o stáří (Chamberlain et al., 1994; Meshel & McGlynn, 2004, Piquart et al., 2000). Přispějí k tomu, že z dětí vyrostou zdraví jedinci ochotní přijmout a akceptovat své vlastní stárnutí (Blunk & Williams, 1997). Programy mají působit preventivně a tedy předcházet případnému vzniku napětí mezi generacemi; zabránit věkové segregaci a mají rovněž sloužit jako zdroj znalostí a vědomostí o historii. Umožnit mají také sdílení diverzity kulturních hodnot a životních stylů (Aday et al., 1993).

4.1 Proměnné ovlivňující změnu postojů dětí k seniorům

Zda v rámci mezigeneračních programů dojde ke změně postojů, záleží na mnoha proměnných, které mohou proces usnadňovat nebo naopak mu bránit. Samotné interakce nebo formálně organizované mezigenerační programy nejsou jako takové klíčem ke změně postojů. Je třeba jakási souhra více faktorů. Snad nejdůležitější jsou ty na straně dětí jako subjektů a seniorů jako objektů postojů. Nelze však opomenout podmínky prostředí, vztahové aspekty apod. Organizátoři či koordinátoři mezigeneračních programů by měli možné faktory a proměnné zohledňovat a brát v potaz při tvorbě těchto programů. Znalost možných vlivů, případných kontraindikací, jejich ošetření či eliminace napomáhá tomu, aby koncepce programů byly z hlediska změny postojů efektivní a předcházely možným rizikům a nežádoucím důsledkům, jako jsou např. změny postojů k horšímu. Z podstaty problému však nelze zdaleka předvídat všechny faktory a proměnné, které mohou do procesu zasáhnout. Stejně tak nelze odhadnout dobu, intenzitu a další možné aspekty případného vlivu. Jelikož nejsme schopni postihnout vše, co by se do procesu změny mohlo promítnout, bylo by vhodné v případě realizace mezigeneračního programu zpětné zjišťování a jeho reflexe s jednotlivými účastníky. Rozhovory s nimi by mohly napomoci odhalit další činitele, kterých jsme si nebyli vědomi a jejichž dopad bychom jinak nebyli schopni zaznamenat či identifikovat. Analýza

proměnných a rozbor jejich vlivu by vydaly na celou další práci. Zaměřím se pouze na některé z nich a další, o jejichž možném vlivu jsem přesvědčena, pouze vyjmenuji nebo se o nich zmíním v návrhu výzkumu.

Jednou z nejdůležitějších proměnných na straně dětí je věk, resp. vývojové stádium, které odráží možnosti a psychické schopnosti, které mohou být z hlediska případné změny postojů klíčové. Doporučovaným obdobím pro pokusy o změnu postojů je raný věk, tedy doba vzniku samotných postojů. Toto období je doporučováno nejspíše proto, že děti v tomto věku nemají postoje ještě zcela vybudované a jejich tvárnost je tedy reálnější než ve věku pozdějším. Přeneseně lze o vývojovém stádiu či věku dětí uvažovat jako o míře stability postojů. Postoje se s věkem stávají stabilnější a tedy rezistentnější vůči změně. Dle M. Nakonečného (2009) se významné postoje v běžném životě příliš nemění, pravděpodobnější je změna intenzity postojů tedy jeho zesílení či zeslabení jak ve směru pozitivním, tak negativním. Důvodem, proč se lidé změnám postojů brání, je jejich již zmiňovaná funkce – obrana ega, která přispívá k psychické integraci jedince (Nakonečný, 2009).

M. Nakonečný (2009) se v rámci teoretického vymezování možností změn postojů zabývá i dalšími osobnostními charakteristikami, které mohou s případnou změnou souviset. Do tohoto procesu se může promítnout míra ovlivnitelnosti, příp. sugestibility, která je u dětí poměrně vysoká. Sugestibilita negativně koreluje s mírou inteligence jedince a s jeho vztahem k sobě samému. Čím má člověk pozitivnější vztah k sobě, tím je méně ovlivnitelný. Sebeúctu a inteligenci zmiňuje také W. J. McGuire (1968, cit. dle Hayes, 2007). K nim přidává ještě úzkost. Z pohledu postojů dětí k seniorům jsou však tyto proměnné, resp. jejich vliv na změnu postojů komplikované. Tyto vlastnosti se v průběhu vývoje dětí proměňují. Jejich vliv je tedy jen těžko registrovatelný, popsatelný, a proto se v případném projektu jen těžko ošetří.

Zohlednit je třeba také již existující postoje dětí. Dle C. Seefeldtové (1977, cit. dle Gilbert & Ricketts, 2008) by měla být identifikace postojů prvním krokem v plánování aktivit a cílů programu. Toto uzpůsobení by mělo vycházet také ze znalosti možných účinků různých způsobů komunikace a prezentace na konkrétní druh postojů. M. Sherif, D. Taub a C. I. Hovland (1958) uvádí, že oblast akceptace kolem vlastních postojů, které jsou jakýmsi bodem ukotvení, je různě velká a určuje názory, které jsou blízké natolik, aby mohly být asimilovány, a naopak názory výrazně se lišící vykazuje do oblasti odmítnutí. Z tohoto pohledu je tedy třeba nejdříve identifikovat postoje dětí, zjistit, z čeho vycházejí, jak a podle čeho děti na seniory nahlíží a na základě zjištěných poznatků koncipovat program. Ten by měl zdůrazňovat zejména pozitivní aspekty seniorů a stáří obecně a v souvislosti s tím by měl

v rámci možností navazovat na pozitiva, která děti na seniorech či stáří vidí a tím tedy postupně rozšiřovat oblast akceptace.

Také na straně seniorů lze jmenovat některé proměnné, které mohou ovlivnit, zda budou mít interakce na postoje dětí pozitivní, negativní nebo žádný vliv. V teoretických pojednáních o možnostech změny postojů jsou jako důležité proměnné uváděny atraktivita a přitažlivost zdroje. Ty zvyšují pravděpodobnost změny postoje subjektu (Výrost, 2008). Toto tvrzení je v jistém souladu se závěry výzkumu C. Seefeldtové (1987). Ta zjistila, že probíhají-li interakce dětí se seniory nemohoucími, nereagujícími a nepohyblivými, jejich postoje se změni k horšímu. V této souvislosti uvedu poznatek N. Hayesové (2007). Ta hovoří o sociální identifikaci jako činiteli v procesu změny postojů. Dokážou-li senioři vystupovat a působit tak, aby se s nimi děti mohly a chtěly identifikovat jako s lidskými bytostmi, s velkou pravděpodobností dojde ke změně jejich postoje.

Další proměnné, které mohou mít vliv na postoje dětí k seniorům, resp. jejich změnu, mohou být jak na straně dětí, tak na straně seniorů. Jsou jimi např. zdravotní stav, psychický stav, rodinná situace, dobrovolnost kontaktu, vlastní zkušenosti, zájmy, kognitivní a psychomotorické schopnosti, motivace a další. Podrobněji se proměnnými budu zabývat v praktické části.

Kromě proměnných na stranách subjektů a objektů postojů je třeba zohledňovat také vlivy prostředí a kontextu, ve kterém k interakcím dochází (přirozenost, kvalita a celkový kontext) (Couper, Sheehan & Thomas, 1991 cit. dle Gilbert & Ricketts, 2008). Na úspěchu mezigeneračních projektů se může rovněž podílet charakter či náplň činností. Vzhledem k tomu, že v současné době je pro děti kontakt se seniory a společné činnosti méně přirozený než v minulosti, domnívám se, že obsah společných činností je zásadní. Spíše budou mít pozitivní účinek na změnu postojů aktivity a činnosti, které jak děti, tak seniory baví, zajímají a vidí v nich smysl než ty, které považují za nudné, nezajímavé a nepřínosné.

4.2 Možnosti změn postojů dětí k seniorům

Ke změnám postojů dochází dvěma způsoby – centrální a periferní cestou (Cialdini, Petty & Caccioppo, 1981). Ke změně postojů centrální cestou dochází na základě vnímání a zpracovávání obsahu sdělení. Periferní cesta se vyznačuje změnou postoje, aniž by se jedinec obsahem sdělení nějak zvlášť zabýval. Z výzkumů ověřujících platnost tohoto tvrzení vyplývá, že klíčovým faktorem ve změně postojů periferní cestou bylo to, zda se

respondentům líbil vystupující řečník. Z výzkumů také vyplývá, že trvalejší důsledky má centrální zpracování.

Ač se tento popis změn postojů týká spíše přesvědčování, domnívám se, že jej lze aplikovat také na způsoby vedoucí ke změně postojů dětí k seniorům. Nejvíce zkoumanými postupy jsou programy založené na přímé interakci dětí a seniorů, edukační působení čili zvyšování znalostí a celkového povědomí o stáří a starých lidech a diskuze s vrstevníky. Tyto tři metody zkoumali z hlediska jejich efektivit S. Murphy-Russell, A. H. Die, a J. L. Walker (1986). Zjistili, že všechny tři jsou v tomto směru účinné, nejefektivnější cestou však jsou přímé interakce se seniory.

Co se týče edukačního působení zacíleného na změnu postojů, poznatky o něm shrnují C. N. Gilbert a K. G. Ricketts (2008). Lekce by měly být tvořeny na základě znalostí o vývoji postojů, měly by odrážet dětské postoje k seniorům, individuální vývoj dětí a měly by korespondovat s cíli, které vyjadřují pozitivní aspekty seniorů a stáří. Takto koncipované lekce se jeví jako konstruktivní způsob vzdělávání dětí v problematice stáří. Z mého pohledu je možné nazírat edukaci jako možnost ke změně postojů centrální cestou.

Přímou interakci jako nejúčinnější ze tří výše uvedených metod pojmají také D. P. Couper et al. (1991, cit. dle Gilbert & Ricketts, 2008). Podle nich jsou nejefektivnější přímé interakce se seniory, které jsou orientované na cíl a podporované autoritou. Právě autorita je některými autory uváděna jako podmínka účinnosti mezigeneračních programů (viz dále). V rámci přímých interakcí mezigeneračních programů nejde ani tak o konkrétní sdělení, jako o emoční vnímání a prožívání, tedy periferní cestu změny postojů. Teorii praxí potvrzuje R. H. Aday et al. (1993), který spolu se svými kolegy doporučuje kombinovat tyto způsoby. Efektivitu kombinování metod zejména přímé interakce s edukačními prvky vyvozuje z výsledků svých výzkumů (Aday, 1996, cit. dle Pinquart et al., 2000). V těch mimo jiné také prokázal stabilitu změněných postojů i po jednom až pěti letech.

V opačném smyslu hovoří o důsledcích přímých interakcí C. Stangor a J. E. Lange (1994). Ti uvádí, že přímé kontakty často potvrzují zažitě stereotypy. K tomu dochází pravděpodobně na základě shody významu stereotypu s vlastností objektu, tedy utvrzení se o jeho pravdivosti. Princip tohoto mechanismu by mohl být vysvětlením negativních změn postojů dětí k seniorům v rámci mezigeneračních programů, jejichž příkladem je výzkumný projekt C. Seefeldtové (1987). O něm pojednám v části *Naměřené změny v postojích dětí k seniorům*.

4.3 Podmínky kontaktu v rámci mezigeneračních programů

Dalším tématem, kterým se výzkumníci v této oblasti zabývali, byly podmínky kontaktu v souvislosti s následnou pozitivní změnou postoje. Jako jeden z prvních se těmito podmínkami a kontaktními projekty obecně zabýval Gordon W. Allport. Kontaktní projekty popsal jako programy, které se snaží spojovat lidi různých skupin a zvyšovat tak jejich vzájemný respekt. Zároveň ale upozorňuje na riziko umělých vztahů, které mohou tuto snahu zmařit. Aby tedy bylo dosaženo maximální efektivity, neměly by projekty působit umělým dojmem. V účastnících by měly navozovat pocit rovného postavení a jejich realizace by měla být odsouhlasena komunitou, v níž se uskutečňují. Výsledek bude tím lepší, čím hlubší a upřímnější spolupráce bude (Allport, 2004). V roce 1998 na poznatky G. W. Allporta navázaly autorky M. A. Wittig a S. Grant-Thompson a stanovily pět podmínek, které byly spojovány s rozvojem pozitivních postojů. Jsou jimi a) dobrovolný kontakt podpořený autoritou; b) rovné postavení; c) provázaný kontakt na bázi spolupráce; d) kontakt umožňující zformování přátelství mezi jednotlivými členy; e) kontakt vyvracející stereotypy. L. K. Schwartz a J. P. Simmons (2001) tyto podmínky a další poznatky shrnuli pod pojem „kvalita kontaktu“ a vyslovili hypotézu, že ve změně postojů k lepšímu je klíčová osobně vnímaná kvalita kontaktu, nikoli jeho kvantita. Svou hypotézu opírají o poznatky z literatury a předchozí výzkumy a uvádějí, že kvalita kontaktu je nezbytnou podmínkou pro vývoj pozitivních postojů. Svou domněnku ověřili výzkumem a prokázali její platnost.

4.4 Naměřené změny v postojích dětí k seniorům

Již jsem naznačila, že měření postojů dětí k seniorům je komplikované. Doprovázejí je faktory znemožňující kvalitní porovnávání efektivity jednotlivých programů. Následujícím přehledem bych ráda demonstrovala různorodost výsledků výzkumů. Jelikož se však budu podrobným popisem vybraných mezigeneračních programů zabývat v následující kapitole, zde zmíním pouze základní informace nutné pro představu designu některých výzkumů.

Výsledky a závěry studií jsou velmi různé. Některé vykazují velkou efektivitu, tedy pozitivní změny ve vnímání seniorů, příp. pokles postojů negativních (Aday et al., 1993; Bales, Eklund & Siffin, 2000 ad.). Například M. Piquart et al. (2000) ukazují, že děti středního školního věku po absolvování šestidenního mezigeneračního programu, kdy jednu týdně docházelo k devadesátiminutové interakci formou sociálních a volnočasových aktivit, vykazují pozitivnější postoje.

Na druhou stranu bylo v některých výzkumech prokázáno zhoršení postojů dětí po účasti v mezigeneračních programech nebo nebyla mezi postoji a mezigeneračními programy prokázána žádná souvislost. Zhoršení postojů prokázal například výzkum C. Seefeldtové (1987). Toho se zúčastnilo třicet dětí ve věku 4 až 5 let. Jejich interakce se seniory probíhaly po dobu jednoho roku, vždy jednou týdně. Senioři, s nimiž se stýkaly, byli nemohoucí. Dle výsledků se zhoršily postoje účastníků projektu k seniorům i k vlastnímu stárnutí.

Jiné výzkumy prokázaly v různých oblastech jak změny pozitivní, tak negativní (Thomas a Yamamoto, 1975, cit. dle Gilbert & Ricketts, 2008).

I přes různorodé výsledky je zřejmé, že přínos mezigeneračních programů je při vhodně zvolených aktivitách a při dobrém vedení ve většině případů značný. M. Shipmanová (1996) jejich popularitu zdůvodňuje okamžitými a zcela zjevnými výsledky. Díky mezigeneračním programům mladí i starší objevují, že mají mnoho společného a mohou se od sebe učit. Děti se učí nahlížet seniory jako hodnotné zdroje emoční podpory (Meshel & McGlynn, 2004), jako možné vzory, s nimiž se lze identifikovat (Aday et al., 1993) a rozvíjí svou empatii (Schwalbach & Kiernan, 2002).

5. Mezigenerační programy

V předchozí kapitole jsem zmiňovala mezigenerační programy jako cestu ke zlepšení postojů dětí k seniorům. Touto kapitolou bych ráda navázala a uvedla některé programy jako příklady možných způsobů, jak lze projekty koncipovat a na čem je zakládat.

Ač jsou mezigenerační programy v zahraničí poměrně běžné, v Čechách se s jejich realizací spíše začíná. Jelikož jsou jejich koncepce různé, pokusím se je zpřehlednit nabídkou alespoň několika možných úhlů pohledu. Herrmann, D. S., Sipsas-Herrmann, A., Stafford, M., & Herrmann, N. C. (2005) dělí mezigenerační programy na tři nejčastější typy. Prvním typem jsou ty programy, v nichž jsou děti příjemci, senioři jim poskytují jistou službu, s něčím jim pomáhají, učí se s nimi apod. Jako druhý typ jsou uváděny programy, ve kterých jsou naopak děti prospěšné seniorům, asistují jim, pomáhají, doprovází je apod. Třetím typem pak jsou programy, v rámci kterých obě generace spolupracují na různých aktivitách. Spolupráce probíhá nejčastěji ve dvojicích či malých skupinkách a je podmíněna stejným statutem, resp. rovným postavením všech zúčastněných.

Rozdíly v koncepcích mezigeneračních programů lze nahlížet skrze jednotlivé aspekty. Jedním z nich je cílová skupina. Některé podporují rodinné vztahy a jsou tedy určeny pro vnoučata a jejich prarodiče, jiné jsou určeny pro děti a seniory, kteří se mezi sebou neznají. Dalším hlediskem je počet zúčastněných. Některé programy jsou určeny pro několik jednotlivců, jiné pro větší skupiny lidí. Liší se také v tom, pro jakou věkovou skupinu dětí jsou programy koncipovány. Mezigeneračních programů se účastní děti od předškolního věku až po adolescenty. Aktivity jsou pak zpravidla přizpůsobovány jejich vývojovému stádiu, kognitivní úrovni apod. Mezigenerační programy lze také posuzovat na základě frekvence interakcí dětí se seniory, jejich délkou a dobou, po kterou probíhají. I v tomto případě je rozpětí široké. Některé programy mají formu několikahodinových workshopů, jiné se uskutečňují jako pravidelná setkávání po dobu několika měsíců. Specifickou formou mezigeneračních programů jsou ty, jež se na určitou dobu stanou každodenní součástí života účastníků. Jde o mateřské školy a stacionáře pro seniory, které se na určitou část dne spojují. Rozdíly v programech jsou také dány odlišnou náplní a aktivitami v něm probíhajícími. Činnosti se liší zejména v tom, zda jsou svým charakterem spíše vzdělávací nebo „volnočasové“ – hry, tvoření apod.

V rámci mezigeneračních programů je z mého pohledu třeba odlišit, že některé jsou již od počátku součástí výzkumu, tudíž se výzkumný cíl může specificky odrážet na jejich

průběhu a naplní a je-li tímto cílem nebo výzkumnou otázkou změna postojů dětí k seniorům, je pravděpodobné, že v rámci výzkumu dojde k eliminaci některých proměnných, které by svým případným působením mohly ovlivnit tuto změnu opačným směrem, tedy k horšímu. Na druhou stranu jsou některé programy výsledkem pocíťované společenské nutnosti, která vychází ze současných poměrů, tedy úbytku mezilidských kontaktů, zejména mezi seniory a dětmi. Záměrem těchto programů je propojovat a sbližovat tyto dvě generace. Takto vzniklé programy se však ne vždy zabývají skutečnými důsledky a příliš neověřují, zda jsou účinky programů skutečně takové, jaké jejich organizátoři předpokládali nebo jaké zamýšleli. Nepodrobují svůj program zevrubnému zkoumání procesů a vlivů v něm obsažených. Můj dojem z některých takto vzniklých programů je takový, že příliš nedbají na teoretické zakotvení a neošetřují tedy rizikové faktory či proměnné, které mohou mít na postoje opačný vliv, než jaký byl plánován. Takto vzniklé a zkoncipované programy pak mohou působit kontraproduktivně a postoje dětí tedy zhoršovat. Rizikem těchto programů mohou být případné negativní dopady na jednotlivé účastníky, které by rovněž měly být předem zváženy, např. navázání hlubšího vztahu mezi dítětem a seniorem a následky jeho případného zániku.

Nyní představím tři mezigenerační programy. Tyto programy kopírují Herrmannovo dělení, každý z nich tedy představuje jeden z popisovaných typů.

5.1 1. Program

První program je součástí výzkumu zabývajícího se vlivem mezigeneračních programů na postoje adolescentních Afroameričanů. Jeho autory jsou Ronald H. Aday, Wini McDuffie a Cyndee R. Sims. Experimentální skupina se skládala ze 4 chlapců a 15 dívek ve věku přibližně 16-18 let. Kontrolní skupinu tvořili jiní studenti účastníci se letního programu, v rámci kterého byl výzkum realizován. Do programu bylo dále zapojeno 19 seniorů (10 žen, 9 mužů). Setkávání probíhala jednou týdně v průběhu měsíců června a července roku 1993.

Postoje adolescentů byly měřeny před zahájením programu i po něm. Využit byl dotazník (the Children's Perception of Aging and Elderly – CPAE), ve kterém respondenti vyjadřovali souhlas či nesouhlas s uvedenými tvrzeními a dvacetipoložkový sémantický diferenciál. Výsledky prokázaly, že rozdíl mezi skupinami je signifikantní a program tedy má vliv na postoje Afroamerických adolescentů. V závěru programu vyplňovali adolescenti i senioři několik otevřených otázek týkajících se programu. Odpovědi a komentáře byly veskrze pozitivní.

Program se skládal z činností pro dvojice, malé skupiny i celou skupinu. Dvojice v tomto programu zůstávaly konstantní, jejich činnosti byly různé. Dotýkaly se životních příběhů obou účastníků, měly tvůrčí charakter apod. V programu byly zahrnuty také aktivity, které se týkaly všech zúčastněných. Jednalo se o společné učení se specifickým dovednostem apod.

Z výsledků vyplývá, že postoje obou skupin (dětí i seniorů) se změnily k lepšímu, obě skupiny dokázaly nově nahlížet druhou generaci. Podle autorů bylo zásadní množství sdílených aktivit, intimnější kontakt a celková struktura a definovaný účel těchto setkání (Aday et al., 1993).

Otázkou zůstává, zda nemohl definovaný záměr ovlivnit výpovědi respondentů. Jak vyplývá z popisu, v tomto programu měli probandi prostor pro vytvoření si vztahu. Tak byl také definován jeden z cílů tohoto výzkumu. Není však uvedeno, zda se autoři zamýšleli nad možnými důsledky v případě, že by byl vztah navázán. Zmiňuji to proto, že se domnívám, že nebyl-li by oboustranný zájem o udržení vztahu i po skončení programu, mohlo by mít jeho ukončení negativní dopad na jedince, který by o vztah stál.

5.2 2. Program

Zajímavým programem je z mého pohledu Project Serve realizovaný na jaře v roce 2005. Jeho autory jsou Charlotte Chorn Dunham a Dominic Casadonte. Jedná se o mezigenerační vědecký program, v jehož rámci byli senioři umístěni do tříd základních škol a nižších ročníků víceletých gymnázií.

Výzkumu se zúčastnilo 380 studentů uvedených škol a 12 seniorů. Experimentální skupinu tvořilo 211 dětí, kontrolní 169 dětí. Senioři trávili ve vědeckých třídách 10 hodin týdně po dobu čtrnácti týdnů. Jejich úkolem bylo asistovat učitelům, rozšiřovat výuku a pomáhat studentům. Cílem bylo zjistit, zda je projekt z hlediska změn postojů dětí k seniorům a stáří efektivní. Autoři se zaměřili také na souvislost postojů dětí s jejich záměrem oslovit seniory ve třídě a požádat je o pomoc.

Postoje byly i v tomto programu měřeny před zahájením programu i po jeho skončení. K měření byly použity dotazníky The Children's view of aging (CVoA). Byly zjištěny signifikantní rozdíly mezi experimentální a kontrolní skupinou. V experimentální skupině došlo k pozitivní změně v postojích dětí a to i přesto, že program neměl specifickou koncepci zaměřenou na změnu postojů. Co se týče druhého cíle, bylo zjištěno, že hlavním prediktorem

toho, zda děti požádají seniora o pomoc, byly postoje ke konkrétním seniorům, tedy k těm přítomným ve třídě, nikoli obecné postoje k seniorům jako skupině.

Autoři zdůrazňují, že proces kooperace, vzájemné poznávání se a společná práce na zadaném úkolu či cíli může redukovat negativní postoje i bez specifického vzdělávání o stáří (Chorn Dunham & Casadonte, 2009).

5.3 3. Program

Následujícím programem bych chtěla demonstrovat, že i interakce s nemocnými seniory mohou vést ke zlepšení postojů, jsou-li součástí dobře připraveného programu. Jeho autorkami jsou Eileen Schwalbach a Sharon Kiernan. Koncepti následujícího programu navrhla Sharon Kiernan, učitelka základní školy. Ta v 18 lekcích připravila žáky 4. třídy na přátelské návštěvy seniorů žijících v sanatoriu. V těchto lekcích se věnovala znalostem a postojům dětí, jejich vnímání seniorů a stáří obecně. Její snahou bylo poskytnout dětem informace, které by vyvrátily negativní stereotypy a nahradily je faktickými informacemi o seniorech a stáří. Tato „korekce“ probíhala různými způsoby – prostřednictvím literatury, diskuzí, přednášení pozvaných hostů, hraní rolí apod. Žáci měli nahlédnout jak pozitiva, tak negativa stáří; měli si osvojit zásady komunikace se zrakově či sluchově znevýhodněnými jedinci a měli se naučit, jak vést svůj deník a jasně vyjádřit své myšlenky, pocity a zkušenosti.

Po této vzdělávací části pak děti každý týden navštěvovaly sanatorium po dobu pěti měsíců. Společný čas se seniory trávily karetními, deskovými či edukačními hrami, společným čtením, vyráběním, sdílením svých nadání (hry na nástroje) a zkušeností. Do programu bylo zapojeno 22 žáků 4. třídy. Jednalo se 11 chlapců a 11 dívek. Tito žáci byli podle zájmů přiřazeni k dvanácti obyvatelům sanatoria, z nichž bylo 10 žen a 2 muži (3 z těchto obyvatel nebyli v seniorském věku; v sanatoriu byli z důvodu chronických onemocnění a ochrnutí následkem automobilové nehody). Hlavním cílem tohoto programu bylo vytvoření vřelého pečujícího vztahu mezi dítětem a seniorem.

K měření postojů dětí byla využita modifikovaná verze dotazníku The Children's view of aging (CVoA), z níž byly utvořeny kategorie, které pak posloužily k analýze dalších zdrojů (deníky žáků, neoficiální záznamy učitelky ad.).

Výsledky ukazují, že takto koncipovaný program má pozitivní vliv na postoje dětí k seniorům, jejich náhled na stáří je mnohem realističtější, jsou si vědomy výhod a výzev, které stáří přináší (Schwalbach & Kiernan, 2002). Závěry tohoto výzkumu odráží stanovisko

Ronalda H. Adaye, který doporučuje kombinovat více metod pro změnu postojů, a potvrzuji jeho účinnost.

I přesto, že tento program považuji za dobře připravený a z hlediska změny postojů efektivní, ráda bych i u tohoto programu upozornila na již zmíněné riziko ukončení vztahu. Domnívám se, že v tomto programu je příliš rizikových proměnných, jejichž souhra by mohla mít negativní vliv na seniory. Jelikož tito senioři byli klienti sanatoria, pravděpodobnost jejich osamělosti je vyšší. Je třeba brát také v potaz jejich zdravotní stav, který nebyl optimální. Kombinace zmíněných faktorů může být příčinou jednak citového upnutí se seniora na dítě a jednak jeho zvýšené vulnerability. Ukončení vztahu by pak mohlo mít neblahé následky na psychický stav seniora.

6. Návrh výzkumu

V teoretické části jsem se zabývala obecným vymezením postojů, jejich vznikem, utvářením, faktory, které na tento proces působí, možnostmi změn postojů, jejich druhy a měření. Poslední část pak byla věnována příkladům mezigeneračních programů, přičemž některé z nich byly zaměřeny přímo na změnu postojů dětí k seniorům. Mezigenerační programy jako takové začínají pomalu vznikat i v Čechách. Jejich cílem, jak jsem již uvedla, je propojovat a sbližovat generace dětí a seniorů. Ovšem mezigenerační program, jehož konkrétním cílem by byla změna postoje dětí a její měření v českém prostředí neznám. To je důvod, proč jsem se rozhodla navrhnout výzkum, který by směřoval k tomuto cíli. Bude mít kvantitativní charakter a realizovat se bude na experimentální a kontrolní skupině dětí a seniorů. Jeho cílem bude zprostředkování nového pohledu na druhou generaci, prostřednictvím společných činností navázání komunikace na jiné úrovni, vyvrácení mýtů a předsudků o starých lidech a stáří obecně a následná změna postojů dětí k seniorům. V optimálním případě by výsledkem programu bylo oboustranné zjištění, že mezigenerační kontakty jsou obohacující, inspirující, přínosné. Účinnost programu se pokusím podpořit dodržáním podmínek, které navrhly M. A. Wittig a S. Grant-Thompson a jež jsou uvedeny v teoretické části.

6.1 Metodologie

6.1.1 Výzkumný vzorek

Výzkumu se zúčastní 50 dětí ve věku 11-12 let a 50 seniorů. Pro toto věkové rozpětí jsem se rozhodla na základě své zkušenosti z již realizovaného výzkumu, kde se tento věk ukázal pro změnu postojů dětí k seniorům jako optimální, i když má svá úskalí. Děti tohoto věku sice již mají zakořeněné stereotypy a předsudky o seniorech, zároveň jsou ale vůči nim otevřené. Děti v našem výzkumu samy reflektovaly, že pouhá diskuse na toto téma jim umožnila získat náhled na své vyjádřené stereotypy a předsudky a jako důvod svých postojů samy uvedly nedostatečný kontakt se seniory (Horáková & Šujanová, 2013).

Problematické na druhou stranu může být možný počátek specifických kognitivních změn, které *„umožňují jedinci pracovat s hypotézami a usuzovat o výrocích bez přímé souvislosti s konkrétním reálným konstatováním“* (Piaget, 2010, s. 117). Vyznačují se tedy přechodem ze stádia konkrétních operací do stádia operací formálních. Tento přechod je doprovázen nabýváním schopnosti abstraktního uvažování. To umožňuje dětem nové porozumění okolnímu dění, jeho nové nahlížení a posuzování. V souvislosti s tímto obdobím

se často popisuje prudký citový a sociální vývoj (Piaget, 2010). Důsledkem těchto změn mohou být děti disponovanější ke změnám postojů, které tedy mohou být výsledkem přirozeného vývoje, nikoli vlivu programu. Z tohoto důvodu jsou součástí výzkumu kontrolní skupiny, v nichž by bylo možné odhalit, zda je příčinou změny postojů mezigenerační program či přirozený vývoj dítěte.

Jelikož vycházím z předpokladu, že mezigeneračních programů by se za normálních okolností zúčastnily pouze děti, které by o tato setkávání měly zájem, bude výběr vzorku probíhat samovýběrem. Tím také zajistím jednu z podmínek – dobrovolnost kontaktu. Oslovím 10 škol různého zaměření, z každé z nich budu potřebovat 5 dětí. Výběr bude omezen třemi kritérii. První podmínkou je dobrý zdravotní stav účastníka, který je nezbytný pro pravidelné účastnění se programu. Druhou pak je české rodinné zázemí, příp. rodina dlouhodobě v Čechách žijící. Tímto omezením bych ráda eliminovala případný vliv jiné kultury. Posledním požadavkem pak bude zákonnými zástupci podepsaný informovaný souhlas o účasti dítěte na výzkumu. Jeho součástí budou informace o možnosti využití odborného poradenství v případě potřeby dítěte.

Výběr seniorů bude probíhat podobným způsobem. Jelikož se v mnoha výzkumech jako výrazná proměnná ukazuje celkový stav seniorů, ráda bych do programu zařadila ty seniory, kteří dle funkční klasifikace spadají do kategorií elitních a zdatných. Elitní se vyznačují tolerancí k extrémním výkonům, zdatní pak velmi dobrou tělesnou i duševní kondicí (Kalvach & Rychlý, 2004). Seniory oslovím skrze kluby pro seniory a centra aktivizačních služeb. I v tomto případě bych ráda získala po pěti seniorech z jednoho centra či klubu.

6.1.2 Návrh programu

Pro velikost souboru bude jak experimentální, tak kontrolní skupina rozdělena do pěti menších. Rozřazení dětí i seniorů do skupin proběhne losem.

V každé skupině budou dva koordinátoři. Jeden bude zadávat instrukce a povede setkání, druhý zaujme roli pozorovatele a zaměří se na procesy a dynamiku ve skupinách a dvojicích. Své poznatky bude zaznamenávat. Jelikož dvojic či malých skupinek bude v každé skupině dost, během jednotlivých aktivit bude druhým pozorovatelem vedoucí koordinátor. Dva koordinátory jsem zvolila z několika důvodů. Jednak je podpora autority během interakcí součástí jedné ze zmiňovaných podmínek a jednak ve dvacetičlenné skupině je účast dvou pozorovatelů vzhledem k možným rušivým vlivům nezbytná.

Mezi dětmi a seniory mohou totiž přirozeně vzniknout sympatie a antipatie. Jejich vliv může mít dopad nejen na průběh programu, může také vyvolávat konflikty a ovlivnit tak celkové postoje dětí. Toto nežádoucí působení bych ošetřila právě přítomností druhého koordinátora- pozorovatele, který bude sledovat skupinovou dynamiku a v případě zjevných signálů zasáhne nebo na ně upozorní, bude je řešit s jejich aktéry, příp. reflektovat v závěru setkání. Také vyladění osobnostních typů dětí i seniorů bude pozorováno. Určité rysy osobností seniorů (např. autoritativnost, dominance apod.) mohou v některých dětech, které prochází pubertou nebo se jí blíží a jsou tedy citlivější vůči kritice a rozkazům, vyvolávat nepříjemné pocity. Ty pak mohou negativně ovlivnit vnímání a přijímání celého programu. Na druhou stranu úzkostné děti mohou reagovat stažením se a podřízením se dominantnímu seniorovi. Těmito procesy by se narušila rovnováha a nebyla by dodržena podmínka rovného postavení, což by mohlo vyvolat nežádoucí změny v postojích dětí k seniorům. Těm bych chtěla zabránit právě případnými korekcemi za strany koordinátorů a reflexí v závěru setkání.

Přítomnost dvou koordinátorů považuji za nezbytnou také z důvodu proměnlivosti atmosféry a nálady ve skupinách. Tím, že jsou skupiny rozdělené, je jisté, že nebudou probíhat stejně. Shodou různých okolností se tak může stát, že některá skupina bude náchylnější k lepší atmosféře, jiná k horší. A to by mělo být koordinátory registrováno, reflektováno v závěrečném vyhodnocování programu zvažováno jako možná proměnná, jejíž vliv se mohl projevit.

Setkávání skupin budou probíhat jednou týdně, vždy na devadesát minut. Celkem jich bude osm, uskutečňovat se budou vždy na stejném místě, v prostorách jedné ze škol, které oslovím.

V kontrolní skupině budou hlavními aktivitami hry, projekce, tvůrčí dílny. V experimentální skupině bude program pro objektivní posuzování jeho efektivity probíhat vždy stejně. Setkání zahájí seznámení s tématem, představení programu, instruktáž, pokračovat bude společnými aktivitami, ukončí je pak reflexe a zhodnocení programu. Jednotlivé aktivity budou vždy probíhat ve dvojicích, v případě potřeby ve trojicích. Složení dvojic se bude při každém setkání měnit, aby děti měly možnost poznat více seniorů a tím vznikla větší šance narušení zažitých stereotypů, aby získaly se seniory více zkušeností. Zároveň se při této strategii omezí navazování hlubších vztahů mezi dítětem a seniorem, jež by pravděpodobně vznikaly v případě, že by dvojice zůstávaly konstantní. Vzniku hlubšího vztahu chci předcházet proto, že nelze garantovat, že by tento vztah byl oboustranný a že by tedy po skončení programu byl zájem je nadále udržovat. To bych viděla jako riziko proto, že

senioři bývají osamělí a snadněji navazují vztahy. Zklamání z nepokračování vztahu by pak na ně mohlo mít neblahý vliv. Pokud i přesto dojde k navázání vztahu, který by nebyl opětován, bude připraven seznam alternativ (např. jiných mezigeneračních programů), příp. možnost psychoterapeutické intervence, které by mohli účastníci využít. Vznikne-li uvnitř některé dvojice oboustranný vztah, a bude-li zájem o jeho udržení i po skončení programu, zprostředkují koordinátoři programu kontakt.

V rámci prvního setkání proběhne seznámení s projektem a představení účastníků. Zpočátku budou zdůrazněny základní principy a hodnoty, na nichž bude setkávání budováno – akceptace, respekt, vzájemná úcta, spolupráce, rovnocennost apod. Účastníkům bude vysvětleno, že podstatou setkávání je spolupráce dvojice, její komunikace a vzájemné poznávání. Zdůrazněna bude podpora dětí v komunikaci se seniory, dále možnost doptávat se v případě nepochopení či nejasností v zadaných instrukcích by mohly děti znejistit a způsobit, že jim účast v programu nebude příjemná, což by opět mohlo negativně ovlivnit jejich postoje. Účastníci budou také informováni o možnosti využití individuálních konzultací. Náplní prvního setkání bude několik seznamovacích her, v nichž se jednotliví účastníci budou střídat. Cílem je nejen vzájemné poznání účastníků a koordinátorů, ale také navození atmosféry, v níž by komunikace plynula přirozeně a bez zábran.

Hlavní náplní druhého setkání bude hledání společného. Dvojice budou mít za úkol najít něco, co mají společné a nějakou formou to vyjádřit (nakreslit plakát, vytvořit koláž apod.), tak aby to mohlo být prezentováno ostatním. Po reflexi a zhodnocení budou účastníci vyzváni, aby si na příště promysleli, jak tráví/trávili volný čas, s čím si nejraději hrají/hráli, co je baví/bavilo.

Tématem třetího setkání budou hry a trávení volného času tehdy a teď. Senioři budou dětem vyprávět o tom, jaké hry hráli nebo jak se bavili, když byli v dětském věku. Děti jim pak představí aktivity a hry dnešní doby. Cílem bude, aby se účastníci nějakou hru toho druhého naučili a společně si je zahráli.

Čtvrté setkání se ponese v duchu životních příběhů. Dvojice si budou povídat o svých životech. Děti budou vyprávět o svých snech, představách o budoucnosti; o tom, co by chtěly dělat; co pro to musí udělat; jaké překážky si myslí, že je mohou potkat apod. Senioři popíší svůj životní příběh, porovnají jej se svými sny a představami, když byli mladí apod.

Jelikož mají jak děti, tak senioři o druhé generaci a jejich možnostech zkreslené představy, bude páté setkání zaměřené na jejich korekci. Dvojice se budou bavit o různých

tématech (např. škola), vzájemně si vyprávět o tom, jak to bylo dříve a jak je to nyní. Budou porovnávat rozdíly mezi minulostí a současností a společně se zamyslí nad tím, jak se daná věc či oblast bude dále vyvíjet. V případě, že dvojici nenapadnou náměty či témata k tomuto rozhovoru, bude jejich seznam připravený od organizátorů. Dvojice se jím bude moci inspirovat.

Šesté setkání bude mít kreativní nádech. Dvojice budou malovat podle hudby. Hudba bude jak současná, tak z dob, kdy byli senioři mladí. Po skončení malování pak budou dvojice hovořit o svých malbách, o pouštění hudbě a o tématech, která s tím přijdou. V závěru setkání budou účastníci instruováni, aby si připravili něco, co by chtěli druhého naučit; něco o čem si myslí, že by se mu v životě mohlo hodit.

V sedmém setkání by se děti měly učit od seniorů a senioři od dětí. Námětem učení může být cokoli, co jedinec uzná za vhodné. Před reflexí a hodnocením bych ráda zařadila jednoduchá shrnutí toho, co se kdo naučil. I v tomto setkání by účastníci dostali instrukce o tom dalším – závěrečném. To bude mít podobu společné diskuze, reflexe a hodnocení celého programu. Zpříjemněn bude občerstvením a společnou zábavou.

Závěrečné setkání již nebude probíhat ve dvojicích či skupinkách. Setkání začne společnou hrou – „hladivkou“, ve které si děti i senioři vzájemně vyjádří něco hezkého. Poté by byl prostor pro společnou reflexi. Každý by řekl, co se mu líbilo, nelíbilo; co by změnil, upravil, vynechal či přidal; jaký to na něj mělo vliv, zdali se něco po těchto interakcích změnilo apod. Cílem reflexe je zhodnotit program, resp. jeho efektivitu skrze verbalizované názory a pocity jednotlivých účastníků, příp. jejich doporučení ke změně apod.

6.1.3 Měření

Postoje dětí k seniorům budou měřeny před zahájením mezigeneračního programu a po něm. Měření budou pomocí dotazníku the Children's Perception of Aging and Elderly – CPAE (viz Příloha č. 1), který pro své výzkumy využívá Ronald H. Aday. Respondenti v něm vyjadřují svůj souhlas či nesouhlas s uvedenými tvrzeními. Důraz je kladen na sociální, fyzické a behaviorální faktory spojené s procesem stárnutí. Podle R. H. Adaye (osobní komunikace, 12.4.2014) má test vysokou reliabilitu jak u dětí, tak u středoškolských i vysokoškolských studentů.

Dotazník bude nejdříve přeložen do češtiny a jeho srozumitelnost a jednoznačnost bude ověřena na menším vzorku respondentů stejného věku jako by byly děti účastníci se

výzkumu. Při zadávání instrukcí bude kladen důraz na jejich srozumitelnost, což bude opět ověřováno. Neporozumění instrukcím či položkám by mohlo ovlivnit výsledky.

Dotazníkové položky jsou formulovány velmi jednoduše. Pro přehlednost uvádím jejich přibližné znění: *Rád navštěvuji staré lidi; Staří lidé nedrží krok s dobou; Staří lidé se snadno naštvou; Staří lidé jsou přátelští; Je zábavné mluvit se starými lidmi; Staří lidé prožívají druhé dětství; Staří lidé mají šťastný život; Staří lidé jsou zlí; Staří lidé mají špatnou koordinaci; Staří lidé mohou naučit mladé mnoho nových věcí; Staří lidé chtějí všechny okolo sebe řídit; Staří lidé toho moc nedělají; Staří lidé jsou tvrdohlaví; Staří lidé toho moc nenamluví; Staří lidé jsou zábavní; Staří lidé jsou většinu času nemocní; Staří lidé jsou velmi inteligentní; Staří lidé jsou plni energie; Staří lidé se hodně nasmějí.*

Na položky bude odpovídáno pomocí Likertovy škály, tedy od *Zcela souhlasím* – 1 po *Zcela nesouhlasím* - 5. Jelikož jsou některé položky formulovány obráceně, budou tak i vyhodnoceny. Čím nižšího hrubého skóru proband dosáhne, tím budou jeho postoje negativnější. Výzkumnou otázkou tedy jednak je, zda budou hrubé skóry dětí z experimentální skupiny naměřené po účasti v mezigeneračním programu signifikantně vyšší než jejich hrubé skóry naměřené před programem a jednak, zda budou po účasti v programu hrubé skóry dětí z experimentální skupiny signifikantně vyšší než hrubé skóry dětí skupiny kontrolní.

V první řadě porovnáme naměřené hrubé skóry dětí experimentálních a kontrolních skupin. K tomu použijí nepárový T-test. V případě, že budou vzorky signifikantně odlišné, bylo by vhodné zjistit příčinu diskrepance, případně vyměnit výzkumné vzorky.

Jakmile budu mít výsledky měření před i po mezigeneračním programu, mohu přistoupit k jejich srovnávání. Nejdříve testem normality zkontroluji, zda mají výsledky normální rozdělení. Budou-li jej mít, použiji T-test, v opačném případě aplikuji Mann-Whitneyův test. Z výsledné p-hodnoty a jejího porovnání s hladinou významnosti určím, zda je rozdíl mezi postoji dětí před a po programu signifikantní. Totéž pak provedu pro skupiny kontrolní. Z výsledků pak bude možno usuzovat, je-li program z hlediska změn postojů k lepšímu efektivní či nikoli.

6.2 Diskuze

Ač jsou mezigenerační programy mnoha výzkumy posuzované jako efektivní z hlediska změn postojů dětí k seniorům, může nastat situace, že ke změně postojů u dětí nedojde, příp. se změny k horšímu. V kontextu celého výzkumu je pak třeba uvažovat vlivy a

proměnné, které se mohly svým působením podílet právě na změně, která nastala a zvažovat proč došlo právě k této změně.

Na straně dětí jsou klíčovou proměnnou původní postoje k seniorům. Jak je uvedeno v teoretické části, jsou-li předkládané informace extrémně odlišné od postoje člověka, nespádají do oblasti akceptace, tudíž nemůže dojít k postupné změně a efekt je opačný nebo žádný. Postoje se nemění nebo se mění k horšímu. Budou-li tedy v programu děti s extrémně negativními postoji, může dojít k jejich prohloubení. Podobný efekt by mohl pravděpodobně nastat také v případě, budou-li se nějaké vlastnosti seniorů shodovat se stereotypy, které mají děti zažité. Mohly by se pak „utvrdit“ ve správnosti svých názorů a postojů, čímž by se snížila pravděpodobnost změny.

Zda se postoje změní či nezmění, mohou ovlivnit také reakce okolí na skutečnost, že se dítě účastní mezigeneračního programu. Tento vliv v takto koncipovaném výzkumu by pravděpodobně nebyl registrován stejně jako další proměnné nesouvisející s programem. Zaznamenán by mohl být skrze doplňující rozhovor.

Existují také proměnné, které mohou působit jak na straně dětí, tak na straně seniorů. Zásadní roli může mít rodinné zázemí, událost v rodině apod. U seniorů se tato proměnná může projevit změnou chování, na kterou pak mohou reagovat děti. Podobně může něco takového ovlivňovat i vnímání, chování a jednání dítěte zapojeného v programu. Rovněž tyto proměnné by mohly být zjištěny rozhovorem.

Zdravotní stav, jak jsem již naznačovala výše, má zcela zásadní roli jak u dětí, tak u seniorů. Jeho případnému zhoršení či následkům, které by znemožňovaly účast na výzkumu, se dá jen těžko předcházet. Částečně jej lze ošetřit již při výběru vzorku, nikoli však zcela. Experimentální mortalita je tedy dána nejen případným zhoršeným zdravotním stavem, v nejhorším případě skutečným úmrtím, ale také samotnou podstatou programu. Může se stát, že někoho nebude program bavit, vzájemné interakce mu nebudou vyhovovat nebo z jiných důvodů nebude moci program dokončit apod. Na toto se dá reagovat rozhovorem a společným zvážením okolností. Na druhou stranu, podmínkou efektivit těchto programů, kterou hodlám dodržet, je dobrovolná účast. Ta by neměla jít na úkor zájmů výzkumu.

Na změnu postojů dětí k seniorům mohou mít vliv také společenské události. V nedávné době např. byl uveden film s názvem Šmejdi, který upozorňuje na problematiku předváděcích akcí. Tento film zahýbal českou veřejností a mnoha lidem rozjitřil vnímání seniorů. Působení takovýchto proměnných se zabránit nedá, nicméně v podobných případech

by byl namísto opět rozhovor a zpětné zjišťování případného dopadu. Sledování společenského dění za tímto účelem se pak rozumí samo sebou.

I přes veškerou snahu organizátorů se může stát, že náplň programu nebude vhodně zvolena a nebude tak mít předpokládané efekty na postoje dětí. Nedostatkům tohoto typu by se v dalších výzkumech a programech dalo předcházet sebezkušenostními prvky (např. návštěvou jiných mezigeneračních programů), konzultacemi s lidmi zabývajícími se podobnými oblastmi apod. Obsah programu a zvolené činnosti nemusí účastníkům také vyhovovat jednoduše proto, že se neshodují s jejich zájmy. Řešením by bylo zapojení účastníků do jeho tvorby, tedy možnost program ovlivnit.

Uvedené proměnné mohou ovlivnit, zda ke změně postojů dětí dojde či nikoli, případně jakým směrem. Výčet však není kompletní. Existenci a vliv proměnných se můžeme pouze domnívat či předpokládat z našich znalostí a zkušeností, správnost našich úsudků pak můžeme následně potvrdit v praxi. Existují také ale proměnné, jejichž působení nelze předvídat. Jejich vliv může vyvstat až během samotné realizace výzkumu či po něm.

Pro komplexnější a zevrubnější zkoumání změn, ke kterým vlivem mezigeneračních programů a dalších proměnných došlo, bych doporučovala doplnit tyto programy o kvalitativní části, které by odhalily a doplnily některé souvislosti. Zajímavé a přínosné by bylo zkoumat také okolnosti a východiska, na základě kterých si děti utvořily postoje, s nimiž do programu přišly. Domnívám se, že zásadní roli v tomto procesu může hrát vztah s vlastními prarodiči. Bylo by zajímavé jej zkoumat, zjišťovat frekvenci kontaktů, způsob trávení společného času a pokoušet se hledat souvislosti s aktuálními postoji dětí k seniorům a jejich případnou připraveností tyto postoje měnit. Určitou roli mohou mít také interakce s jinými seniory a obecně zdroje informací o nich. Některé děti, jejichž prarodiče byli umístěni do domovů pro seniory, mohou mít odlišné zkušenosti, které se na stávajících postojích mohly rovněž podepsat. Také tedy vlastní zkušenosti se seniory mohou být faktorem, jehož působení by mohlo být zkoumáno.

Z výše uvedených odstavců pak vyplývá, že namísto by byl polostrukturovaný rozhovor po konci mezigeneračního programu, který by zjišťoval jednak subjektivní vnímání programu, jeho pozitiva, negativa, důsledky apod. a jednak ony vlivy proměnných, které v průběhu programu lze zachytit jen stěží, příp. vůbec.

7. Závěr

Ve své práci jsem vymezila pojem postoje, zmapovala jsem jejich formování v rozmanitých podmínkách pod vlivem různých faktorů. Popsala jsem zjištěné podoby postojů dětí k seniorům, vyjmenovala metody jejich zjišťování a měření. Sledovala jsem možnosti změn postojů a představila jsem tři programy, které se z hlediska pozitivních proměn postojů ukázaly jako účinné.

V praktické části jsem pak navrhla výzkum, jehož součástí byl mezigenerační program, který by byl v případě realizace na základě měření proměn postojů jeho účastníků shledán jako efektivní.

Dílčí cíle své práce považuji za splněné, i když jsem si vědoma řady oblastí, jež by s mým tématem souvisely a pomohly jeho komplexnějšímu zpracování. K tomu mi bohužel chyběly některé potřebné zdroje. Mám v úmyslu je v blízké budoucnosti získávat a svou práci rozšířit. V současnosti mohu jen formulovat doporučení pro přípravu a realizaci mezigeneračních programů. Jejich dodržování v případných projektech považuji za nezbytný předpoklad úspěchu. Jedná se o tato doporučení.

- 1) teoretická vybavenost vědomostmi a poznatky o vzniku, vývoji postojů a faktorů podílejících se na tomto procesu
- 2) orientace v již existujících postojích dětí, jejich věku, kognitivních schopnostech, znalost možných účinků jednotlivých procesů vycházejících z mezigeneračních interakcí na konkrétní postoje
- 3) struktura a definovaný cíl programu
- 4) dodržení podmínek navržených v teoretické části
- 5) zvážení možných proměnných, ošetření či eliminace jejich vlivu
- 6) průběžné i závěrečné reflexe a zhodnocení programu

Při své práci jsem se utvrdila v přesvědčení o smyslu mezigeneračních programů. I když nemohou plně nahradit přirozené rodinné vazby, v případě osamělých seniorů na jedné straně a dětí bez prarodičů na straně druhé mohou být jediným zdrojem povědomí o životě druhé skupiny a zároveň obohacením, jež si mohou předat výlučně příslušníci těchto dvou skupin. Ve smysl programů věřím, i když jsem si vědoma, že vztahy, které v nich vznikají, nejsou zcela přirozené a mají svá rizika.

Seznam použité literatury

Aday, R. H., McDuffie, W., & Sims, C. R. (1993). Impact of an intergenerational program on black adolescent's attitudes toward the elderly. *Educational Gerontology*, vol. 19(issue 7), pp. 663-673. DOI: 10.1080/0360127930190707.

Allport, G. W. (2004). *O povaze předsudků*. (V českém jazyce vyd. 1., 574 s., Překlad Eduard Geissler). Praha: Prostor.

Arluke, A., & Levin, J. (1982). Second Childhood. *Public Communication Review*, vol. 1(issue 2), pp. 21-25. Dostupné z: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED223494.pdf>

Bales, S. S., Eklund, S. J. & Siffin, C. F. (2000). Children's perceptions of elders before and after a school - based intergenerational program. *Educational Gerontology*, vol. 26(issue 7), pp. 677-689. DOI: 10.1080/03601270050200662.

Blunk, E. M., & Williams, S. W. (1997). The effects of curriculum on preschool children's perceptions of the elderly. *Educational Gerontology*, vol. 23(issue 3), pp. 233-241. Dostupné z: <http://web.b.ebscohost.com.ezproxy.is.cuni.cz/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=9a3af5c9-9265-4266-b037-c438fd92a048%40sessionmgr113&vid=57&hid=128>

Cialdini, R. B., Petty, R. E., & Cacioppo, J. T. (1981). Attitude and attitude change. *Annual Review of Psychology*, vol. 32(issue 1), pp. 357-404. Dostupné z: <http://web.a.ebscohost.com.ezproxy.is.cuni.cz/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=ac48096c-22e8-4a66-a330-2ac8c7e8758f%40sessionmgr4003&vid=2&hid=4207>

Carstensen, L., Mason, S. E., & Caldwell, E. C. (1982). Children's attitudes toward the elderly: An intergenerational technique for change [Abstract]. *Educational Gerontology*, vol. 8(issue 3), pp. 291-301. DOI: 10.1080/0360127820080308.

Cummings, S. M., Williams, M. M., & Ellis, R. A. (2002). Impact of an intergenerational program on 4th graders' attitudes toward elders and school behaviors. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, vol. 6(issue 3), pp. 91-107. DOI: 10.1300/J137v06n03_06.

Dodson, A. E., & Hause, J. B. (1981). Ageism in literature: an analysis kit for teachers and librarians. *Teaching and Learning About Aging: McCarthy-Towne School*. Dostupné z: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED211411.pdf>

- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*. (xxii, 794 p.) Fort Worth, TX: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.
- Fillmer, H. T. (1984). Children's descriptions of and attitudes toward the elderly. *Educational Gerontology*, vol. 10(issue 2), pp. 99-107. DOI: 10.1080/0380127840100201.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1972). Attitudes and opinions. *Annual Review of Psychology*, vol. 23(issue 1), pp. 487-544. Dostupné z:
<http://web.b.ebscohost.com.ezproxy.is.cuni.cz/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=9a3af5c9-9265-4266-b>
- Gender Studies. (2005). *Reprezentace seniorů a seniorek v médiích*. Praha: Gender studies. Dostupné z:
http://aa.ecn.cz/img_upload/8b47a03bf445e4c3031ce326c68558ae/Reprezentace_senior__a_seniorek_v_m_di_ch_3.pdf
- Gilbert, C. N., & Ricketts, K. G. (2008). Children's Attitudes Toward Older Adults and Aging: A Synthesis of Research. *Educational Gerontology*, vol. 34(issue 7), pp. 570-586. DOI: 10.1080/03601270801900420.
- Greenwald, A. G., McGhee, D. E., & Schwartz, J. L. K. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: The implicit association test. *Journal of Personality & Social Psychology*, vol. 74(issue 6), pp. 1464-1480. Dostupné z:
http://faculty.washington.edu/agg/pdf/Gwald_McGh_Schw_JPSP_1998.OCR.pdf
- Hartl, P., & Hartlová, H. (2009). *Psychologický slovník*. (Vyd. 2., 774 s.) Praha: Portál.
- Haškovcová, H. (2010). *Fenomén stáří*. (Vyd. 2., 365 s.) Praha: Havlíček Brain Team.
- Hayes, N. (2007). *Základy sociální psychologie*. (Vyd. 4., 166 s., Překlad Irena Štěpaníková). Praha: Portál.
- Herkner, W. (1996). *Lehrbuch Sozialpsychologie*. (2. Nachdr. 1996 der 1. Aufl., 5. Aufl. von "Einführung in die Sozialpsychologie). Bern [u.a.]: Huber.
- Herrmann, D. S., Sipsas-Herrmann, A., Stafford, M., & Herrmann, N. C. (2005). Benefits and risks of intergenerational program participation by senior citizens. *Educational Gerontology*, vol. 31(issue 2), pp. 123-138. DOI: 10.1080/03601270590891522.

- Hewstone, M., & Stroebe, W. (2006). *Sociální psychologie: moderní učebnice sociální psychologie*. (Vyd. 1., 769 s., Editor Miles Hewstone, Wolfgang Stroebe). Praha: Portál.
- Horáková, K., & Šujanová, A. (2013). *Vztahy mladší generace ke starší*.
- Chamberlain, V. M., Fetterman, E., & Maher, M. (1994). Innovation in elder and child care: An intergenerational experience. *Educational Gerontology*, vol. 20(issue 2), pp. 193-204. DOI: 10.1080/0360127940200208.
- Children's Attitudes about Older Adults. (2014). *Adoption.com* [online]. Dostupné z: <http://library.adoption.com/articles/childrens-attitudes-about-older-adults.html>
- Chorn Dunham, C., & Casadonte, D. (2009). Children's attitudes and classroom interaction in an intergenerational education program. *Educational Gerontology*, vol. 35(issue 5), pp. 453-464. DOI: 10.1080/03601270802605473.
- Jantz, R. (1976). *The CATE: Children's Attitudes Toward the Elderly*. Dostupné z: <http://eric.ed.gov/?id=ED181081>
- Kalvach, Z., & Mikeš, Z. (2004). Gerontologie: Základní pojmy - stáří, gerontologie a geriatrie. In: Kalvach, Z. *Geriatric a gerontologie*. (1. vyd., pp. 47-50). Praha: Grada.
- Kalvach, Z., & Rychlý, L. (2004). Komplexní geriatrické hodnocení (CGA): Pojetí komplexního geriatrického hodnocení. In: Kalvach, Z. *Geriatric a gerontologie*. (1. vyd., pp. 165-171). Praha: Grada.
- Katz, D. (1960). The functional approach to the study of attitudes. *Public Opinion Quarterly*, vol. 24(issue 2), pp. 163-204. Dostupné z: <http://web.a.ebscohost.com.ezproxy.is.cuni.cz/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=f7d7efaa-8f2b-4200-b363-230865f445b8%40sessionmgr4005&vid=2&hid=4204>
- Kelly, M., & Ansello, E. (1983). Aging-related films for young people. *The Gerontologist*, vol. 23(issue 5), pp. 556-557. DOI: 10.1093/geront/23.5.556
- Kogan, N. (1961). Kogan's attitudes toward old people scale [Database record]. Dostupné z: PsycTESTS. doi:10.1037/t21100-000
- Lynott, P. P., & Merola, P. R. (2007). Improving the attitudes of 4th graders toward older people through a multidimensional intergenerational program. *Educational Gerontology*, vol. 33(issue 1), pp. 63-74. DOI: 10.1080/03601270600864041.

McGuire, S. (2005). Children's literature. In: *Encyclopedia of Ageism*. (2005, pp. 68-71). Haworth Pastoral Press.

Meshel, D. S., & McGlynn, R. P. (2004). Intergenerational contact, attitudes, and stereotypes of adolescents and older people. *Educational Gerontology*, vol. 30(issue 6), pp. 457-479. DOI: 10.1080/03601270490445078.

Murphy-Russell, S., Die, A. H., & Walker, J. L. (1986). Changing attitudes toward the elderly: The impact of the three methods of attitude change [Abstract]. *Educational Gerontology*, vol. 12(issue 3), pp. 241-251. DOI: 10.1080/0380127860120304.

Nakonečný, M. (2009). *Sociální psychologie*. (Vyd. 2., rozš. a přeprac., 498 s.) Praha: Academia.

Newman, S., Faux, R., & Larimer, B. (1997). Children's views on aging: Their attitudes and values [Abstract]. *The Gerontologist*, vol. 37(issue 3), pp. 412-417. DOI: 10.1093/geront/37.3.412.

Oskamp, S., & Schultz, P. (2005). *Attitudes and opinions*. (3rd ed., xii, 578 p.) Mahwah, N.J.: L. Erlbaum Associates. Dostupné z:
<http://web.b.ebscohost.com.ezproxy.is.cuni.cz/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=4ed8be9a-b3b5-4303-a670-e74f647ba138%40sessionmgr114&vid=1&hid=128> 10.1111/j.0021-9029.2006.00062.x

Palmore, E. B. (1999). *Ageism: negative and positive*. (2nd ed., xii, 266 p.) New York: Springer Pub. Dostupné z:
http://www.google.cz/books?id=Cg4_DTUuV4IC&pg=PR3&dq=Palmore,+senile,+useless,+unproductive&lr=&hl=cs&source=gbp_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false

Piaget, J., & Inhelder, B. (2010). *Psychologie dítěte*. (Vyd. 5., 143 s., Překlad Eva Vyskočilová). Praha: Portál.

Pinquart, M., Wenzel, S., & Sørensen, S. (2000). Changes in attitudes among children and elderly adults in intergenerational group work. *Educational Gerontology*, vol. 26(issue 6), pp. 523-540. DOI: 10.1080/03601270050133883.

Plháková, A. (2011). *Učebnice obecné psychologie*. (Vyd. 1., 472 s.) Praha: Academia.

- Pomerantz, E. M., Chaiken, S., & Tordesillas, R. S. (1995). Attitude strength and resistance processes. *Journal of personality and social psychology*, vol. 69(issue 3), pp. 408-419.
Dostupné z: http://www.radford.edu/~jaspelme/_private/gradsoc_articles/persuasion/attitude_strength_persuasion_resistance.pdf
- Radváková, V. (2009). Mezigenerační vzdělávání. *Vysokoškolské poradenství* [online].
Dostupné z: <http://www.vsporadenstvi.cz/cs/node/114>
- Rosencranz, H. A., & McNevin, T. E. (1969). A factor analysis of attitudes toward the aged [Abstract]. *The Gerontologist*, vol.9 (issue 1), pp. 55-59. DOI: 10.1093/geront/9.1.55.
- Rupp, D. E., Vodanovich, S. J., & Crede, M. (2006). Age bias in the workplace: The impact of ageism and causal attributions. *Journal of Applied Social Psychology*, vol. 36(issue 6), pp. 1337-1364. DOI: 10.1111/j.0021-9029.2006.00062.x.
- Sedláková, R. (2008). Obraz seniorů a stáří v českých médiích aneb přispívají mediální obsahy k věkově inkluzivní společnosti. In: *Médiá a text*. (1 vyd., pp. 196-208). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.
- Seefeldt, C. (1987). The effects of preschoolers' visits to a nursing home [Abstract]. *The Gerontologist*, vol. 27(issue 2), pp. 228-232. DOI: 10.1093/geront/27.2.228.
- Sherif, M., Harvey, O. J., White, B. J., Hood, W. R., & Sherif, C.W. (1954/1961). Intergroup conflict and cooperation: The robbers cave experiment. In: Green, C. D. *Classics in the History of Psychology*[online]. Dostupné z: <http://psychclassics.yorku.ca/Sherif/>
- Sherif, M., Taub, D., & Hovland, C. I. (1958). Assimilation and contrast effects of anchoring stimuli on judgments. *Journal of Experimental Psychology*, vol. 55(issue 2), pp. 150-155. DOI: 10.1037/h0048784.
- Shipman, M.. (1996). Intergenerational programming from instrumental action to social imperative and a vision of a civic society. *Leisure Information Network: Powering Knowledge Exchange in Parks, Recreation and Active Living* [online]. Dostupné z: <http://lin.ca/sites/default/files/attachments/RQ09.pdf>
- Schwartz, L. K., & Simmons, J. P. (2001). Contact quality and attitudes toward the elderly. *Educational Gerontology*, vol. 27(issue 2), pp. 127-137. DOI: 10.1080/03601270151075525.

- Slotterback, C. S., Saarnio, D. A. (1996). Attitudes toward older adults reported by young adults: Variation based on attitudinal task and attribute categories. *Psychology and Aging*, vol. 11(issue 4), pp. 563-571. DOI: 10.1037/0882-7974.11.4.563.
- Stangor, C., & Lange, J. E. (1994). Mental representations of social groups: Advances in understanding stereotypes and stereotyping. In: Zanna, E. *Advances in experimental social psychology*. (357-416.) San Diego, Calif: Academic Press.
- Staňková, I. (2010). Čtvrtina mladých chápe seniory jako přítěž, která jim bere peníze. Vavroň, J.. *Novinky.cz* [online]. Dostupné z: <http://www.novinky.cz/ekonomika/198755-ctvrtina-mladych-chape-seniory-jako-pritez-ktera-jim-bere-penize.html>
- Svobodová, K. (2012). Analýza: Demografické stárnutí ČR podle výsledků projekce. Hůle, D. *Demografie* [online]. Dostupné z: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku=&artclID=824&
- Tošnerová, T. (2002). *Ageismus: průvodce stereotypy a mýty o stáří*. (1. vyd., 45 s.) Praha: Ambulance pro poruchy paměti.
- Tuckman, J., & Lorge, I. (1953). Attitudes toward old people. *Journal of Social Psychology*, vol. 37(issue 2), pp. 249-260. Dostupné z: <http://web.b.ebscohost.com.ezproxy.is.cuni.cz/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=269a78c0-cb34-48a4-8a81-5a81be7d750a%40sessionmgr114&vid=33&hid=128>
- Vágnerová, M. (2000). *Vývojová psychologie. Dětství, dospělost, stáří*. (1. vyd., 522 s.) Praha: Portál.
- Vidovićová, L. (2008). *Stárnutí, věk a diskriminace - nové souvislosti*. (1. vyd., 233 s.) Brno: Masarykova univerzita Brno, Mezinárodní politologický ústav.
- Výrost, J. (2008). Postoje, jejich utváření a změna. In: Výrost, J. *Sociální psychologie*. (2., přeprac. a rozš. vyd., pp. 127-146). Praha: Grada.
- Wishard, D. L. (2003). *An analyses of children's attitudes toward older adults*. The University of Texas at Austin. Dostupné z: <http://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/1064/wisharddl036.pdf?sequence=2>

Wittig, M. A., & Grant-Thompson, S. (1998). The utility of allport's conditions of intergroup contact for predicting perceptions of improved racial attitudes and beliefs. *Journal of Social Issues*, vol. 54(issue 4), pp. 795-812. DOI: 10.1111/j.1540-4560.1998.tb01249.x.

Žumárová, M. (2012). Postoje súčasné české mládeže k seniorům. In: Balogová, B. *Medzigeneračné mosty – vstupujeme do roka medzigeneračnej solidarity: Zborník príspevkov z konferencie s medzinárodnou účasťou 10. 11. 2011 v Prešove*. (pp. 63-72). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. Dostupné z: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Balogova5/.../zumarova>

Přílohy:

Příloha č. 1 The Children's Perception of Aging and Elderly (CPAE)

The following are some statements about older people. There are no right or wrong answers. Please circle the response that you feel best represents your opinion.

SA = Strongly Agree A = Agree D Disagree SD = Strongly Disagree

I like visiting old people.	SA	A	D	SD
Old people are out of step with the times.	SA	A	D	SD
Old people get mad easily.	SA	A	D	SD
Old people are friendly.	SA	A	D	SD
It is fun to talk with an old person.	SA	A	D	SD
Old people are in their second childhood.	SA	A	D	SD
Old people have a happy life.	SA	A	D	SD
Old people are mean.	SA	A	D	SD
Old people have poor coordination.	SA	A	D	SD
Old people can teach younger people new things.	SA	A	D	SD
Old people like to boss everybody around.	SA	A	D	SD
Old people don't do much.	SA	A	D	SD
Old people are stubborn.	SA	A	D	SD
Old people don't talk very much.	SA	A	D	SD
I think old people are funny.	SA	A	D	SD
Old people are sick a lot of the time.	SA	A	D	SD
Old people are very intelligent.	SA	A	D	SD
Old people are full of energy.	SA	A	D	SD
Old people laugh a lot.	SA	A	D	SD